

D.B. Baris
A.J. Jacobs
B.H. Perdok

No. 2.46

VERANDERINGEN IN HET AANTAL
BEDRIJFSHOOFDEN EN BEDRIJVEN
IN DE FRIESE WEIDESTREKEN EN IN
DE WOUDEN IN DE PERIODE
1966-1971

Maart 1973

2.46
2.46 A

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Sreekonderzoek

380573

Inhoud	Blz.
WOORD VOORAF	5
INLEIDING	7
SAMENVATTING VAN DE RESULTATEN	9
HOOFDSTUK I	
DE ONTWIKKELING VAN DE MANNELIJKE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING EN VAN HET AANTAL BEDRIJVEN IN FRIESLAND EN IN HET ONDERZOEKGEBIED	16
§ 1. De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking	16
§ 2. De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgrootte	19
§ 3. De ontwikkeling van het aantal bedrijven in de keuzegemeenten	22
HOOFDSTUK II	
DE VERANDERINGEN IN HET AANTAL BEDRIJFSHOOFDEN	25
§ 1. Het aantal geregistreerden en de mutaties naar beroepsgroep	25
§ 2. De uitgetreden bedrijfshoofden naar leef- tijd en grootteklasse	26
§ 3. De toegetreden bedrijfshoofden	29
§ 4. De bedrijfswisseling	32
§ 5. De bedrijven van de uitgetreden en toe- getreden bedrijfshoofden en de bedrijfs- overdracht	33
§ 6. De gemeenschappelijke exploitatie	36
HOOFDSTUK III	
DE VERANDERINGEN IN HET AANTAL BEDRIJVEN	39
§ 1. Het aantal bedrijven en de mutaties naar beroepsgroep	39
§ 2. De verdwenen A + B-bedrijven	40
§ 3. De nieuw geregistreerde A + B bedrijven	43
§ 4. De gecontinueerde bedrijven	44
§ 5. De ontwikkeling van de bedrijfsgrootte- structuur	45
BIJLAGEN	
1. Wijze van uittreding van de bedrijfshoofden en de bestemming van het bedrijf	49
2. Wijze van toetreding van de bedrijfshoofden en de verkrijging van het bedrijf	50
3. Veranderingen in het aantal A + B bedrijven in de periode 1966-1971	51
4. Het grondverkeer van en naar A + B bedrij- ven	
5. Beroepsverandering, beroepsbeëindiging, be- stemming van de bedrijven in het zandgebied	53

Woord vooraf

Vanaf 1968 verricht het LEI onderzoek naar de beroepsverandering van agrarische bedrijfshoofden en de betekenis hiervan voor de vermindering van het aantal bedrijven. Dit onderzoek heeft reeds plaatsgehad op de zandgronden in Nederland en in de akkerbouw- en weidegebieden van Zuid-Holland.

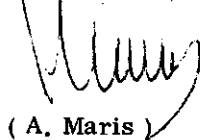
De Stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Friesland achtte het gewenst, dat in het kader van verder regionaal onderzoek, ook de beroepsverandering in deze provincie nader zou worden onderzocht en dat tevens - zoals ook elders - aandacht zou worden besteed aan de groep potentiële beroepsveranderaars.

De resultaten van het onderzoek worden in gedeelten gepubliceerd. In dit rapport wordt de beroepsovergang behandeld in het kader van de totale ontwikkeling van het aantal bedrijfshoofden en het aantal bedrijven. De basis hiervoor werd gevormd door vergelijking van het aantal geregistreerden in de jaren 1966 en 1971 in diverse keuzegemeenten in de weidegebieden en zandgebieden van Friesland. Nadere informatie over de opgetreden wijzigingen werd van de plaatselijke bureauhouders en milieu kenners verkregen.

In volgende deelrapporten zal aandacht worden besteed aan de diepere achtergronden van de beroepsverandering; er zal dan worden ingegaan op de houding van de boeren en boerinnen tegenover beroepsverandering en op de eventuele plannen hiertoe.

Het eerste deel van het onderzoek is uitgevoerd door D.B. Baris, A.J. Jacobs en B.H. Perdok van de afdeling Streekonderzoek.

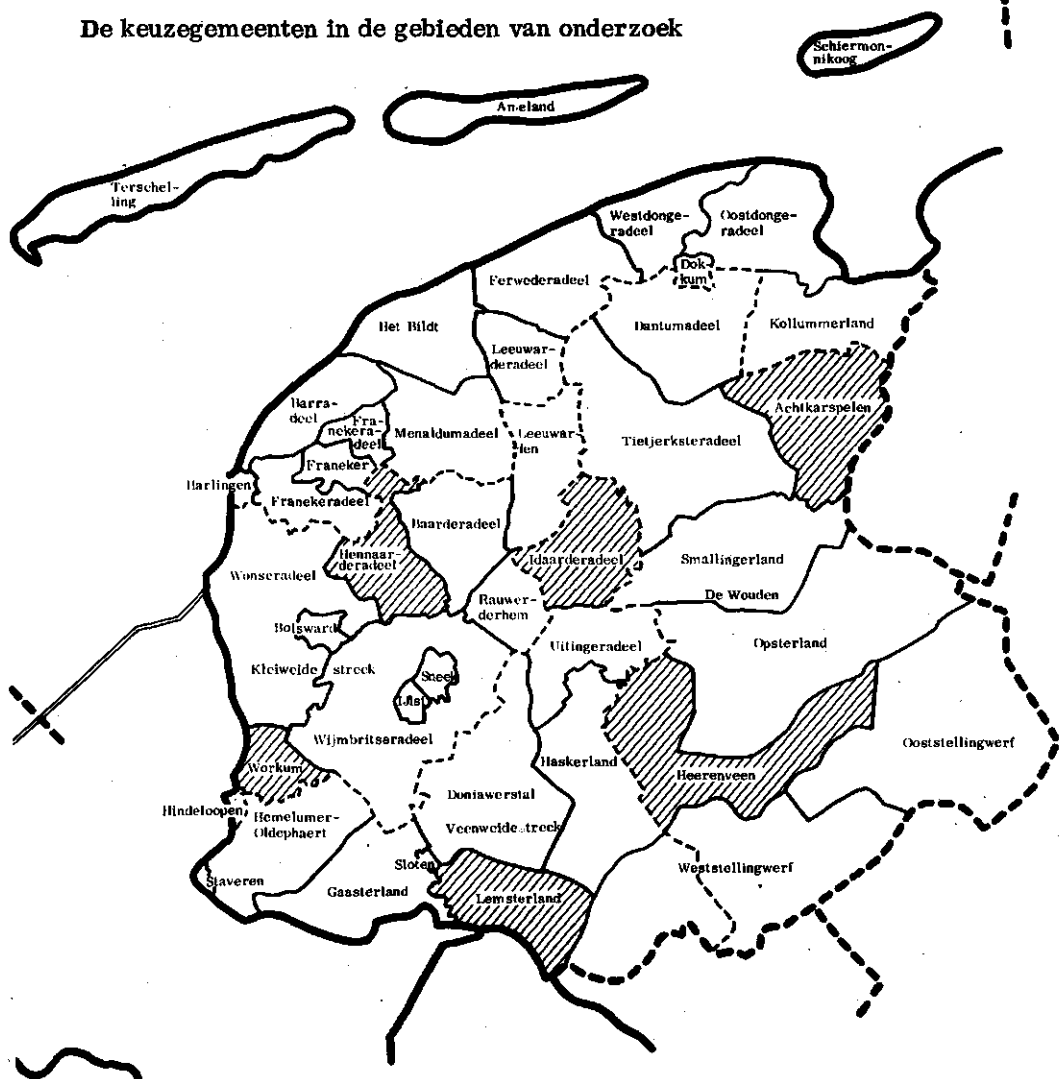
De Directeur,

(A. Maris)

Den Haag, maart 1973

De keuzegemeenten in de gebieden van onderzoek

Inleiding

Ten einde een inkomensverslechtering in de landbouw tegen te gaan, is het noodzakelijk dat de produktiviteitsstijging zich onverminderd voortzet. Dit kan worden bereikt door zoveel mogelijk gebruik te maken van de beschikbare technische en economische mogelijkheden. Verschillende bedrijfshoofden zullen er echter niet in slagen hun bedrijf in de toekomst voldoende aan te passen. Dit is b.v. het geval indien het bedrijf te klein is, of indien de middelen voor bedrijfsvergroting en investering ontoereikend zijn. Anderzijds zijn er ook bedrijven, waar de mogelijkheden wel aanwezig zijn, maar waar het bedrijfshoofd geen aspiraties heeft om zijn bedrijf aan te passen en te moderniseren, omdat hij dit risico op oudere leeftijd niet meer wil nemen. Vooral in het geval dat geen opvolger aanwezig is, ontbreekt de stimulans om een bedrijf in stand te houden.

Voor verbetering van de structuur is een vermindering van het aantal beroepspersonen en bedrijven noodzakelijk, hierdoor zullen de mogelijkheden van de blijvers kunnen worden vergroot.

Hoewel deze structuurverbetering, die het gevolg is van beroepsbeëindiging, beroepsverandering en een verminderende toetreding van jongeren, nog slechts in beperkte mate plaatsheeft, mag dit geen reden zijn om hieraan niet de volle aandacht te schenken, vooral omdat er op het ogenblik duidelijk een tendentie aanwezig is dat het effect van bovengenoemde oorzaken op de structuurverbetering in de landbouw groter wordt; er zijn momenteel immers ook grotere bedrijven bij het beëindigingsproces betrokken.

In deze publikatie zal echter uitsluitend aandacht besteed worden aan de belangrijkste wijzigingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven.

Als onderzoekgebieden werden gekozen de Friese kleiweidestreek, de Veenweiden en de Wouden. In eerstgenoemde 2 landbouwgebieden waren de keuzegemeenten Hennaarderadeel, Workum, Idaarderadeel, Lemsterland en West-Heerenveen. In laatstgenoemd gebied Achtkarspelen en Oost-Heerenveen. In deze keuzegemeenten, vermeld op bijgevoegd kaartje, werden de veranderingen die betrekking hadden op de bedrijfshoofden en bedrijven gedurende de periode 1966-1971 nagegaan.

Samenvatting van de resultaten

De vermindering van het aantal bedrijfshoofden

In de laatste tien jaren verminderde de mannelijke agrarische beroepsbevolking in Friesland met ongeveer 5 procent per jaar. Dit is iets sterker dan de landelijke afnemng. De vermindering van het aantal bedrijfshoofden was het geringst, namelijk ruim 3 procent per jaar, terwijl het aantal meewerkende zoons en overige arbeidskrachten jaarlijks daalde met 5 à 10 procent.

In vergelijking met het gehele land is de leeftijd van de bedrijfshoofden in Friesland iets jonger. Het aantal meewerkende zoons is vooral in de jongste leeftijdsklassen sterk teruggelopen, terwijl volgens de registraties van de Agrarische Sociale Fondsen het aantal overige arbeidskrachten in de jonge leeftijdsklassen zich handhaaft.

De bedrijfsgrootte is de laatste decennia geleidelijk toegenomen. Aanvankelijk was deze toeneming gering, aangezien de vermindering van het aantal kleine bedrijven grotendeels geneutraliseerd werd door een afnemng van het aantal grotere bedrijven. De laatste tien jaren nam echter het aantal grote bedrijven toe, waardoor ook de gemiddelde bedrijfsgrootte kon oplopen van 14 tot bijna 20 ha. In de weidestrecken van Friesland is de bedrijfsgroottestructuur aanmerkelijk beter dan in de andere weidegebieden van ons land. In de Friese Wouden daarentegen is de grootte van de bedrijven gelijk aan de landelijke bedrijfsgrootte in de weidestrecken. Vergeleken met de zandgronden elders is de bedrijfsgrootte wel gunstiger, maar de grotere oppervlakte leidt niet tot een grotere produktieomvang, aangezien veredelingsproduktie hier weinig voorkomt.

De ontwikkeling van het aantal geregistreerde personen en bedrijven in de keuzegemeenten in de periode 1966 tot 1971 was als volgt:

Mutaties in het aantal geregistreerden en bedrijven in de beroepsgroepen A + B en C + D 1) (1966-1971)

	<u>Beroepsgr. A/B</u>		<u>Beroepsgr. C/D</u>		<u>Alle beroepsgr.</u>	
	<u>hoofden</u>	<u>bedr.</u>	<u>hoofden</u>	<u>bedr.</u>	<u>hoofden</u>	<u>bedr.</u>
Aantal bedrijven in 1966	2184	1997	1047	1041	3231	3038
Verdwenen	572	267	388	388	960	655
	1612	1730	659	653	2271	2383
Nieuw	334	30	88	88	422	118
	1946	1760	747	741	2693	2501
Naar C/D resp. A/Bgr. (-)	92	86	26	19	118	105
	1854	1674	721	722	2575	2396
Uit C/D resp. A/Bgr. (+)	26	19	92	86	118	105
Aantal in 1971	1880	1693	813	808	2693	2501

1) A + B is hoofdberoep landbouwer; C + D is géén landbouwer als hoofdberoep.

In de eerste plaats valt het op dat het aantal bedrijfshoofden groter is dan het aantal bedrijven. Dit komt doordat ongeveer 10% van de bedrijven in de A + B-groep door meer dan 1 bedrijfshoofd geëxploiteerd wordt. De meest voorkomende vorm is de gezamenlijke exploitatie door broers, daarna volgt de vader-zoon combinatie. Vooral op de grotere bedrijven komt deze samenwerking voor: van de bedrijven groter dan 30 ha wordt één vijfde deel gezamenlijk geëxploiteerd.

In de tweede plaats blijken de mutaties in het aantal bedrijfshoofden in de A + B-groep aanmerkelijk groter te zijn dan in het aantal bedrijven. Dit is uiteraard het gevolg van het overdragen van bedrijven aan een opvolger. In de laatste vijf jaren werd ongeveer de helft van de uit de A + B-groep verdwenen bedrijfshoofden opgevolgd door een nieuwe exploitant. Nog niet één derde deel werd opgevolgd door zoon of schoonzoon.

Bedrijfshoofden verdwijnen ten gevolge van beroepsbeëindiging, overlijden en beroepsverandering. Er treden bedrijfshoofden toe door beroepsaanvaarding en beroepsverandering. Het aantal landbouwbedrijven vermindert door opheffing, fusie en beroepsgroepverandering. Vermeerdering kan plaats hebben door stichting, splitsing en wijziging van beroepsgroep.

In de keuzegemeenten deden zich in de periode 1966-1971 de volgende wijzigingen voor in het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouw.

Mutaties in het aantal bedrijfshoofden in de A + B-groep per leeftijdsklasse

	Leeftijdsklassen					Alle klassen	
	< 40	40-49	50-54	55-59	≥ 60	totaal	%
Aant. bedr. hoofden 1966	591	560	298	325	409	2 184	5 (100)
Uittreding door: 1)							
overlijden	3	7	11	18	48	87	(4)
ber.beëindiging	3	18	33	87	195	336	(15)
ber.verandering	52 (9)	45 (8)	27 (9)	22 (7)	-	146	(7)
Totaal	58	70	71	127	243	569	(26)
In % van 1966	(10)	(13)	(24)	(39)	(59)	(26)	
Toetreding door: 2)							
beroepsaanvaarding	164	20	3	3	2	194	3 (10)
ber.verandering	27	11	6	6	1	51	(3)
div. redenen	-	1	2	3	5	11	(1)
Totaal	191	32	11	12	8	256	3 (14)
In % van 1971	(39)	(6)	(5)	(5)	(2)	(14)	
Aant. bedr. hoofden 1971	491	533	235	243	371	1 880	4 (100)

1) Alle exploitanten, excl. 93 bedrijfswisselingen en 2 grenswijzigingen

2) " " " 93 " 11 "

3) Incl. 2 onbekende leeftijd

4) " 7 " "

5) " 1 " "

Uittreding bedrijfshoofden

De uittreding van het aantal A + B-bedrijfshoofden ten gevolge van overlijden, beroepsbeëindiging en beroepsverandering was resp. 4, 15 en 7 procent. Te zamen 26% d.w.z. gemiddeld ruim 5% per jaar.

De beroepsbeëindiging kwam hoofdzakelijk voor in de oudere leeftijds-klassen, beginnende omstreeks 50 jaar. Van de boeren die aanvankelijk 55 tot 60 jaar waren beëindigde in de onderzoeksperiode één vierdedeel het beroep; van de boeren boven de 60 jaar was dit in de betreffende ja-ren bijna de helft. De gemiddelde beroepsbeëindigingsleeftijd was 64 jaar. In 18 procent van het aantal beroepsbeëindigingsgevallen werd ge-bruik gemaakt van de O.-en S.-regelingen.

De beroepsverandering kwam uitsluitend voor in de leeftijdsklassen beneden de 60 jaar. In een kwart van deze gevallen werd gebruik ge-maakt van de regeling van het O.-en S.-Fonds. Het is verder opvallend dat in de jongere leeftijdsklassen het beroepsveranderingspercentage weinig hoger ligt dan in de volgende klassen tot 60 jaar (ca. 8%). Onder de nieuwgekozen beroepen neemt de fabrieksarbeider een vrij belang-rijke plaats in; een aantal personen heeft kans gezien een zelfstandig be-roep te blijven uitoefenen, terwijl een groot deel terecht kwam in diver-se, merendeels ongeschoolde beroepen.

De boeren die het beroep beëindigden of die van beroep veranderden, hadden over 't algemeen kleine bedrijven. De gemiddelde grootte van het bedrijf van eerstgenoemde boeren was ruim 8 ha, van laatstgenoemde bijna 10 ha, tegenover een gemiddelde grootte van 17 ha in 1966. Bij beëindiging komt dit omdat het vooral ouderen betreft die meestal reeds een gedeelte van de grond hebben afgestoten. Bij beroepsverandering be-treft het veelal kleinere bedrijven omdat juist de smalle bestaansbasis van het kleine bedrijf de stimulans is geweest tot verandering.

Zowel bij beroepsbeëindiging als bij beroepsverandering kwam niet alle cultuurgrond vrij voor een andere exploitant. Bij beroepsbeëindiging werd in 16% van de gevallen nog gemiddeld 4 ha cultuurgrond aangehou-den. Bij beroepsverandering was dit in 25% het geval en was de aange-houden oppervlakte gemiddeld 6 ha.

Toetreding bedrijfshoofden

De toetreding van nieuwe bedrijfshoofden door beroepsaanvaarding en beroepsverandering was gedurende de onderzoeksperiode resp. 10 en 3%. Te zamen met de bijzondere gevallen was de toetreding 14%, dit is ge-middeld 3% per jaar.

De leeftijd waarop de jongeren bedrijfshoofd of medeëxploitant werden was ruim 35 jaar. Dat de beroepsaanvaarding eerst op zo'n late leeftijd plaatshad, werd mede veroorzaakt door het geringe animo bij de jongere generatie om op te volgen. Toetreding als zelfstandig exploitant was ook het gevolg van beroepsverandering. Vroeger was dit - vooral in de vee-houderij - een vrij veel voorkomend verschijnsel; bij de huidige af-vloeiingstendentie uit de landbouw is het een opvallende ontwikkeling.

De gemiddelde leeftijd van de door beroepsverandering toegetreden en was 39 jaar, terwijl de gemiddelde bedrijfsagrootte 13 ha was. De spreid-ing rond deze gemiddelden is vrij groot; de leeftijd varieerde van 25 tot

60 jaar en de bedrijfsoppervlakte van vrijwel nihil (veredelingsbedrijven zonder cultuurgrond) tot 30 ha (weidebedrijven). Ruim de helft van deze personen had voordien een beroep in de agrarische of aanverwante sector, terwijl eveneens de helft voordien reeds grondgebruik of vee had. De door beroepsverandering toegetreden stonden dus wat betreft beroep en grondgebruik reeds dicht bij de landbouw, dan de positie van de afgevoelden nadien is geworden. Zoals het zich in deze periode laat aanzien, is het over het algemeen geen wisselingsproces van dezelfde personen. In enkele gevallen is toetreding door beroepsverandering een normale wijze van zelfstandig worden, doordat een boerenzoon eerst enkele jaren elders werkte, bij voorbeeld als landarbeider in de Noordoost Polder en daarna op het ouderlijk bedrijf opvolgde. In een tiental gevallen begonnen personen van diverse afkomst en leeftijd hun loopbaan in de landbouw met veredelingsproductie.

Als gevolg van uit- en toetreding trad er enige verbetering op van de bedrijfsgroottestructuur. Op de kleine bedrijven was het percentage uitgetreden exploitanten hoog en het percentage toegetreden laag; op de grotere bedrijven was het omgekeerde het geval. De gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden onderging weinig verandering.

Verjonging ten gevolge van de beëindigingen door de ouderen had nauwelijks plaats, zodat de gemiddelde leeftijd vrijwel onveranderd bleef.

De vermindering van het aantal bedrijven

De mutaties in het aantal bedrijven en in de bedrijfsgrootte waren als volgt.

Mutaties in het aantal bedrijven in de A + B-groep per bedrijfsoppervlakteklasse

	Oppervlakteklasse						totaal	%
	< 5	5-10	10-15	15-20	20-30	≥ 30		
Aantal bedrijven 1966	154	419	422	291	446	265	1 997	(100)
Opheffing en fusie	42	112	64	22	21	6	267	(13)
Naar C/D groep	21	37	11	12	4	1	86	(4)
Verdwijning	- 63	- 149	- 75	- 34	- 25	- 7	- 353	(18)
In % van 1966	(41)	(36)	(18)	(12)	(6)	(3)	(18)	
Stichting en splitsing	15	6	7		2		30	(2)
Uit C/D groep	6	7	5		1		19	(1)
Ontstaan	+ 21	+ 13	+ 12		+ 3		+ 49	(3)
In % van 1971	(20)	(6)	(4)		(1)		(3)	
Uit andere oppervl.klasse	12	36	81	115	117	52	413	
Naar andere opp.vl.klasse	20	89	121	86	72	25	413	
Saldo	- 8	- 53	- 40	+ 29	+ 45	+ 27		
Aantal bedrijven 1971	104	230	319	286	469	285	1 693	100

Uit de tabel blijkt, dat het aantal landbouwbedrijven in de periode 1966-'71 met 13% verminderde ten gevolge van opheffing en fusie en met 4% door overgang naar de C + D-groep. Hiertegenover stond een vermeerdering van bestaande bedrijven met 3% als gevolg van overgang van C/D naar A/B-groep.

De verdwenen bedrijven waren in hoofdzaak kleinere bedrijven en bedrijven van oudere bedrijfshoofden. Vooral in de grootteklassen beneden de 10 ha was de afnemings zeer sterk. Ruim een vierde deel van de verdwenen bedrijven was betrokken bij de beëindigingsregeling van het O.- en S.-Fonds.

De nieuwe in de A + B-groep opgenomen bedrijven ontstonden merendeels door splitsing en stichting, maar ook door overgang van de C/D-groep naar de A/B-groep. Slechts enkele van deze bedrijven zijn groter dan 10 ha; de meerderheid heeft een geringe oppervlakte en is gericht op de veredelingsproductie.

Bijna 1/4 deel van de bedrijven die in beide jaren tot de A + B-groep behoorden, wisselde van grootteklasse. Over de gehele lijn was er sprake van een min of meer geleidelijke verschuiving, naar de hogere klassen. Door oppervlakteverandering was de vermindering van het aantal A + B-bedrijven beneden de 15 ha veel geringer dan door algehele verdwijning uit de groep. Uiteraard zijn deze ontwikkelingen van elkaar afhankelijk, aangezien bedrijfsvergroting vaak een gevolg is van het verdwijnen van andere bedrijven.

Het grondverkeer

Een globale indruk van het grondverkeer als element van de bedrijfs-groottestructuurveranderingen verkrijgt men uit de volgende tabel.

Wijzigingen in het aantal A + B-bedrijven en in de oppervlakte cultuurgrond in de periode 1966-1971.

	Bedrijven	Cult.gr. in ha	Gem. bedr. gr. (ha)
In 1966	1 997	34 206	17,1
Opgeheven	267	2 811	10,5
Naar C + D	86	772	9,0
Verdwenen uit A + B	- 353	-3 583	10,2
Nieuw ontstaan	30	183	6,1
Uit C + D	19	170	9,0
Toegetreden tot A + B	+ 49	49 + 353	7,2
Opp.vergroting		+1 728	1,1
In 1971	1 693	32 704	19,3

De A + B-bedrijven die in beide jaren aanwezig waren werden vergroot met een oppervlakte van 1 728 ha; dit is gelijk aan de helft van de cultuurgrond die beschikbaar kwam ten gevolge van het verdwijnen van A + B-bedrijven. De gemiddelde bedrijfsgrootte van deze bedrijven steeg

hierdoor slechts in geringe mate, nl. van 18 tot 19 ha. De gemiddelde bedrijfsgrootte van alle bedrijven steeg iets meer, nl. 17 tot 19 ha, ondanks het feit dat de oppervlakte cultuurgrond in de A + B-groep afnam met 1 500 ha. Opvallend is het, dat de verdwenen bedrijven qua oppervlakte groter zijn dan de nieuw ontstane. Laatstgenoemde bedrijven zijn echter voor een groot deel bedrijven die gericht zijn op de veredeling.

De invloed van uittreding en toetreding van bedrijfshoofden op verdwijning en stichting van bedrijven, blijkt uit de volgende tabel.

Mutaties in aantal bedrijfshoofden/1e exploitanten en in aantal bedrijven van groep A + B 1)

Bedrijfshoofden 1e exploitanten	Mutaties bedr. hfdn.	Bedr. verdwenen		Bedr. nieuw		Bedr. in bei- de jr. aanw.	
		ophef- fing, fusie	beroeps- groep verand.	sticht. ber- splits. ver- and.		aantal	%
Uitgetreden t.g.v.							
ber.beëind./							
overlijden	394	144	50			200	(51)
ber.verand.	135	78	32			25	(19)
div. red.	79 2)	45	4			30	(38)
Totaal	608	267	86			255	(42)
Toegetreden t.g.v.							
ber. aanv.	133			12		121	(91)
ber.verand.	48			8	16	24	(50)
div. red.	109 3)			10	3	96	(88)
Totaal	290			30	19	241	(83)

1) 1e exploitanten = bedrijfshoofden exclusief medeëxploitanten.

2) W.v. 78 bedrijfswisselingen.

3) W.v. 93 bedrijfswisselingen.

Indien de 1e exploitant uittrad, verdween 58% van de betrokken bedrijven uit de A + B-groep. Bij beroepsbeëindiging, inclusief overlijden verdween ongeveer de helft van de bedrijven, bij beroepsverandering was dit zelfs 81%. Verder kan worden afgeleid, dat het verdwijnen van ruim de helft der bedrijven uit de A + B-groep het gevolg is geweest van overlijden en beroepsbeëindiging en dat de verdwijning voor een derde deel het gevolg was van of althans samenging met beroepsverandering.

Indien men het resultaat van alle veranderingen relateert aan de leeftijd van de bedrijfshoofden en aan de oppervlakte van de bedrijven dan krijgt men het volgende beeld:

Aantal bedrijfshoofden en bedrijven

Leeftijd	Kleiner dan 15 ha			15 ha en groter			Alle bedrijven		
	1966	1971	index	1966	1971	index	1966	1971	index
< 40 jr	234	129	55	260	261	100	494	390	79
40 - 54 "	379	259	68	432	462	108	811	721	90
≥ 55 "	382	265	70	310	317	103	692	582	84
Alle	995	653	66	1 002	1 040	104	1 997	1 693	85

Het blijkt dat het aantal grote bedrijven over 't algemeen is toegenomen en dat ook de jongere bedrijfshoofden op deze bedrijven redelijk vertegenwoordigd zijn gebleven. Voor de groep bedrijfshoofden van 40 tot 55 jaar is de situatie in de periode 1966/71 echter gunstiger geworden; het aantal grote bedrijven voor deze leeftijdsklasse nam nl. met 8% toe. Het aantal kleine bedrijven verminderde snel, maar in het bijzonder was dit het geval t.a.v. de groep bedrijven met jonge bedrijfshoofden.

Tussen de weidegebieden enerzijds en de zandgronden anderzijds bleken er duidelijke verschillen te zijn. In eerstgenoemd gebied is de bedrijfsgroottestructuur gunstiger en is het grondgebruik door niet-agrarisch beperkter. Er verdwenen minder bedrijfshoofden, mede omdat het aantal beroepsveranderingen geringer was. Aangezien de toetreding van jonge bedrijfshoofden in beide gebieden vrijwel gelijk was, was de vermindering van het aantal bedrijfshoofden en ook van het aantal bedrijven op de zandgronden groter. Uit het onderzoek blijkt dat dit vrij sterk verband houdt met de bedrijfsgroottestructuur.

De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking en van het aantal bedrijven in Friesland en in het onderzoekgebied

Uit vergelijking van de resultaten van de tellingen van beroepsbevolking en van bedrijven kan een indruk worden verkregen van de ontwikkeling gedurende een bepaalde periode. Veranderingen in leeftijdsopbouw en van de bedrijfsgroottestructuur zijn indicaties voor de wijzigingen die er plaatshebben.

Toch is het niet mogelijk om alleen met behulp hiervan een indruk te krijgen van de personen die de beroepsgroep verlaten en met welke redenen dit geschiedt, terwijl anderzijds niet is af te leiden welke jongere bedrijfshoofden zijn toegetreden en op welke wijze de toetreding plaats had. Ook veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur kunnen het gevolg zijn van diverse oorzaken. Een wijziging van het aantal bedrijven is in de meeste gevallen niet uitsluitend een gevolg van opheffing, maar vaak ook komt er in geringe mate nog stichting van nieuwe bedrijven voor. Ook de verschuivingen van de bedrijven naar andere grootteklassen als gevolg van vergroting en verkleining is niet waar te nemen.

Uit het voorgaande is af te leiden, dat een analyse van de aantalsontwikkeling slechts te maken is, indien men gedurende een bepaalde periode de individuele bedrijfshoofden en bedrijven volgt. Deze analyse uitgevoerd in de keuzegemeenten, komt aan de orde in hoofdstukken II en III. Als vóórinformatie is echter in dit eerste hoofdstuk het totaal verloop van de agrarische beroepsbevolking en van de bedrijfsgroottestructuur weergegeven voor de gehele provincie en eventueel voor de landbouwgebieden en keuzegemeenten, zoals dit uit de bestaande statistieken valt af te leiden.

§ 1. De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking

De ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking is na te gaan met behulp van diverse tellingen. Bij het gebruik hiervan moet er op gelet worden, dat er vaak verschillen in telcriteria zijn, waardoor de uitkomsten in vrij sterke mate kunnen worden beïnvloed. In tabel 1 is de globale ontwikkelingstendentie in Friesland weergegeven, zoals deze werd afgeleid uit de diverse bronnen.

Tabel 1. De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking in de land- en tuinbouw in Friesland

	1960	1965		1970	
	aantal	aantal	% 1)	aantal	% 1)
Bedrijfshoofden	17 400	15 000	2.9	12 600	3.4
Zoons	4 600	3 600	4.8	2 500	7.0
Overige arb.krachten	9 500	5 400	10.7	3 900	6.3
Totaal	31 500	24 000	5.3	19 000	4.6

1) Jaarlijkse gem. afnemingspercentages volgens de formule $(1 - d)^n$.

In de afgelopen tien jaren valt er een vermindering te constateren van jaarlijks ongeveer 5 procent. Dit is iets sterker dan het landelijk gemiddelde. In de laatste vijf jaarlijkse periode is de afnemings iets kleiner, hetgeen veroorzaakt wordt doordat de aanvankelijk zeer sterke afnemings van de categorie overige arbeidskrachten minder is geworden en deze groep relatief gezien, sterk in betekenis is gedaald.

Het aantal bedrijfshoofden daalde het geringst. Het percentage ligt echter nog iets boven het landelijk gemiddelde. Het aantal zoons is thans zover gedaald, dat nog niet voor de helft van het aantal bedrijven dat vrij komt ten gevolge van beroepsbeëindiging, een opvolger beschikbaar zal zijn.

Als gevolg van de aantalswijzigingen is het van belang na te gaan hoe de leeftijdsopbouw zich ontwikkelt.

Evenals voor geheel Nederland het geval is, is ook in Friesland blijkens vergelijking van de CBS-arbeidskrachtentellingen, een verjonging van de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden opgetreden. Het percentage bedrijfshoofden ouder dan 55 jaar daalde in de laatste vijf jaren van 32 tot 28 procent. Landelijk lag het niveau iets hoger, nl. resp. 34 en 31 procent.

Hoewel de jongste leeftijdsklassen van de zoons relatief gezien nog vrij sterk vertegenwoordigd zijn, is de afnemings sterk geweest. Op grond hiervan is te verwachten dat in de toekomst de beroepsverandering van de zoons beperkt zal zijn. Deze verwachting wordt ondersteund door vergelijking van de leeftijdsopbouw van de jonge bedrijfshoofden en de zoons en de veranderingen die er in de periode 1965 tot 1970 plaats hadden, waaruit valt af te leiden dat het afvloeiingspercentage van de zoons in deze jaren nauwelijks 10 procent is geweest.

Het aantal overige arbeidskrachten in tabel 2 is gebaseerd op het aantal werknemers geregistreerd voor het Bedrijfspensioenfonds van de Landbouw, dieten minste 26 weken in de landbouw hebben gewerkt. Andere statistieken die een inzicht geven zijn het aantal afgesloten CAO contracten dat voor het contractjaar '70/'71 een aantal vermeldt van 3 018 en de CBS-arbeidskrachtentelling 1970, die een aantal "regelmatig meewerkende, niet tot het gezin behorende personen" telt van 2 782.

De leeftijdsopbouw van de werknemers geeft een vrij regelmatige verdeling over de leeftijdsklassen aan (tabel 2). Gezien de sterke aantals-

Tabel 2. De veranderingen in leeftijdsopbouw

Leeftijds- klassen	Landb. + Tuinders		Vast meew. zoons		Werkn. BPL ≥ 26 w.k	
	CBS '65	CBS '70 index	CBS '65	CBS '70 index	1965	1970 index
< 25	226	227 100	2412	1580 66	1122	1285 115
25 - 29	802	780 97	535	376 70	634	656 103
30 - 34	2993	2795 93	327	280 86	1062	880 83
40 - 54	6100	5299 87	}		1606	1137 71
55 - 64	3682	2793 76			980	699 71
≥ 65	1163	746 64	110	88 80	-	-
Alle	14966	12640 84	3384	2324 69	5404	4657 86

vermindering zou men verwachten, dat de jongste leeftijdsklassen steeds kleiner zouden worden. Dit blijkt niet het geval te zijn. Zeer waarschijnlijk wordt deze categorie voor een belangrijk deel aangevuld door jonge boerenzoons die in loondienst op andere landbouwbedrijven gaan werken. Dat dit in een aantal gevallen slechts een tijdelijke bezigheid is, blijkt uit de toetreding van jonge bedrijfshoofden in de periode 1965 tot 1970. Een gedeelte hiervan kan namelijk niet uit de groep meewerkende zoons gekomen zijn, maar is voorheen, gezien de aantalsverhoudingen in de leeftijdsklassen, tijdelijk in loondienst geweest. Dit wordt bevestigd door de CBS-landbouwtelling 1969, die constateert dat van de toegetreden bedrijfshoofden in de periode 1964-1969 in Friesland 12% voordien werkzaam was op een ander landbouwbedrijf. Voor de werknemersgroep is het zelfstandig boer worden kwantitatief overigens van betrekkelijk geringe betekenis; een veel groter deel zal op andere wijze de groep verlaten door van beroep te veranderen.

§ 2. De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgrootte

Indien men de ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgroottestructuur in Friesland over een langere termijn gaat vergelijken dan hebben er zich belangrijke veranderingen voorgedaan.

Het aantal landbouwbedrijven neemt de laatste jaren steeds sterker af, als resultante van een snelle daling van het aantal kleine bedrijven en een toeneming van het aantal grotere. De oppervlaktegrens, waarbeneden het aantal afneemt en waarboven het aantal toeneemt kan men beschouwen als een indicatie van de minimumbedrijfsgrootte. Omstreeks 1955 was dit ongeveer 10 ha; in 1965 was het 15 ha, terwijl in 1970 deze grootte de 20 ha nadert. De bedrijven die beneden de gemiddelde bedrijfsgrootte liggen staan onder voortdurende druk en zijn genoodzaakt hun productieomvang aan te passen. Slechts een gedeelte slaagt erin bij te blijven, terwijl het andere deel langzamerhand gaat verdwijnen.

In de weidestrecken van Friesland met name de Kleiweidestreek en de Veenweidestreek is de bedrijfsgroottestructuur vrij gunstig te noemen. De gemiddelde bedrijfsgrootte bedraagt 22 ha tegenover een landelijk gemiddelde van de weidestrecken van bijna 15 ha. In de Friese Wouden is de situatie aanmerkelijk ongunstiger en stemt meer overeen met laatstgenoemd gemiddelde. Hoewel de Wouden landbouwkundig gerekend worden tot de zandgronden met het gemengde bedrijf, is het bedrijfstype hier afgestemd op de rundveehouderij en komt veredelingsproductie zeer weinig voor.

Blijkens de bedrijfstype-indeling volgens het VAT-systeem behoorde in 1968 in de Klei- en Veenweidestrecken 93% van de bedrijven tot de zuivere weidebedrijven, terwijl in de Wouden dit percentage eveneens zeer hoog was, namelijk bijna 90.

Tabel 3. De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in Friesland

Jaren	Landbouwbedrijven hoofdberoep landbouwer volgens CBS								Gem. bedr. gr. ≥ 1 ha
	1 - 5	5 - 10	10 - 15	15 - 20	20 - 30	30 - 50	≥ 50 ha	≥ 1 ha	
1947	6198	4593	2536	1720	2394	2184	169	19794	13.1
1950	6154	4967	2400	1777	2469	1845	98	19710	13.0
1955	4961	5113	2494	1785	2465	1783	86	18687	13.1
1959	3294	4739	2781	1800	2563	1792	90	17059	14.2
1965	1882	3290	2804	2006	2646	1813	96	14537	16.2
1970	752	1795	2022	2033	2875	1984	167	11628	19.7

Tabel 4. Aantal bedrijven hoofdberoep per gebied

Gebieden	Jaren	Bedrijven naar grootteklasse in ha.						Gem. bedr. gr.	
		< 10	10-15	15-20	20-30	30-50	≥ 50		totaal
Het Bildt +	1965	1 381	483	274	382	552	39	3 111	16.3
Weide- en	1970	718	402	330	436	523	76	2 485	20.3
Bouwstreek	index	52	83	120	114	95	195	80	
Klei en Veen-	1965	1 088	805	758	1 357	982	39	4 937	19.6
weidestrecken	1970	575	538	713	1 337	982	59	4 204	22.4
	index	53	67	94	99	110	151	85	
de Wouden	1965	2 913	1 413	926	888	367	18	6 525	13.0
	1970	1 397	1 015	941	1 066	471	32	4 922	16.5
	index	48	72	102	120	128	178	75	
Friesland incl.	1965	5 484	2 804	2 006	2 646	1 813	96	14 849	15.9
de Eilanden	1970	2 745	2 022	2 033	2 875	1 984	167	11 826	19.4
	index	50	72	101	109	109	174	80	

§ 3. De ontwikkeling van het aantal bedrijven in de keuzegemeenten

De bedrijfsgroottestructuur in de keuzegemeenten en de ontwikkeling gedurende de laatste jaren blijkt redelijk overeen te stemmen met de situatie in de overeenkomstige gebieden.

Over 't algemeen is de afnemng van het aantal bedrijven in de keuzegemeenten iets geringer dan in de betreffende gebieden (tabel 5). Vooral de gemeente Achtkarspelen heeft een vrij sterke invloed op dit lagere jaarlijkse afnemingspercentage.

Volgens de LEI-beroepsindeling is de vermindering van het aantal bedrijven minder groot, dan volgens de CBS-tellingen. De oorzaak hiervan ligt o.a. in het buiten beschouwing laten van de bedrijven die kleiner zijn dan 10 sbe in 1970. Dergelijke verschillen treden bij de CBS-tellingen vaker naar voren en zijn mede een gevolg van het streven naar een grotere nauwkeurigheid van de momentopnamen, waardoor de vergelijkbaarheid met voorgaande jaren wordt beïnvloed en in dit geval een overschatting van de afnemng plaatsheeft.

Zoals elders in deze studie is vermeld, past het LEI een eigen beroepsindeling toe, die voor wat het criterium hoofdberoep landbouwer betreft vrijwel gelijk is, maar waarbij ten gevolge van een nauwkeuriger beoordeling met behulp van adviseurs, meer grondgebruikers in de categorie niet-agrariërs worden geplaatst. Vooral voor het bepalen van het aantal landbouwers dat het bedrijf opheft of dat van beroep verandert is uiteraard het juist vaststellen van het oorspronkelijk beroep belangrijk.

Gezien het verschil in afnemng van het aantal bedrijven in de gebieden en keuzegemeenten is het interessant, na te gaan in hoeverre er overeenstemming is in de bedrijfsgrootte (tabel 6). Rekening houdend met de beperkte keuzemogelijkheden indien men telkens twee gemeenten kan kiezen uit gebieden die gevormd worden door een tiental gemeenten, is de representativiteit goed te noemen. De tendentie is overigens wel aanwezig dat in de steekproef iets meer kleine bedrijven zijn opgenomen. Het geconstateerde lagere afnemingspercentage in de keuzegemeenten is derhalve geen gevolg van een te weinig kleine bedrijven in de steekproef.

Tabel 5. Aantal bedrijven hoofdberoep landbouwer volgens CBS-tellingen.

Gebieden	jrl.			Keuze- gemeenten	jrl.		
	1965	1970	afn.		1965	1970	afn.
Kleiweide	2 452	2 136	2.7	Hennaarderadeel	280	245	2.6
Veenweide	2 485	2 068	3.6	Workum	147	130	2.4
Weide	4 937	4 204	3.2	Idaarderadeel	211	178	3.3
Wouden	6 525	4 922	5.5	Lemsterland	260	228	2.6
				Heerenveen	726	552	5.3
				Achtkarspelen	655	559	3.1
Totaal	11 462	9 126	4.5	Totaal	2 279	1 892	3.7

Tabel 6. Het aantal bedrijven in de steekproef in verhouding tot het aantal bedrijven in de gebieden, per grootteklasse volgens CBS-telling 1970.

Gr. kl. in ha	Kleiweide			Veenweide			Wouden			Totaal		
	steekproef		%	steekproef		%	steekproef		%	steekproef		%
	geb.	abs.		geb.	abs.		geb.	abs.		geb.	abs.	
< 10	338	67	20	237	24	10	1397	377	27	1972	468	24
10 - 15	291	65	22	247	45	18	1015	232	23	1553	342	22
15 - 20	333	58	17	380	66	17	941	183	19	1654	307	19
20 - 30	667	111	17	670	169	25	1066	211	20	2403	491	20
≥ 30	507	74	15	534	102	19	503	108	21	1544	284	18
Alle	2136	375	18	2068	406	20	4922	1111	23	9126	1892	21

N.B. Heerenveen werd hier geheel tot de Wouden gerekend.

HOOFDSTUK II

De veranderingen in het aantal bedrijfshoofden 1)

Het aantal boeren en tuinders blijkt terug te lopen. In hoeverre en op welke wijze er in de onderzoeksperiode verandering in het aantal bedrijfshoofden optrad, is het onderwerp van dit hoofdstuk. Deze verandering komt tot stand door het uittreden en toetreden van boeren en tuinders. Na uittreden en vóór toetreden kunnen de betreffende personen evengoed geregistreerd 2) zijn, omdat zij grond of vee hebben, maar er niet hun hoofdberoep van maken. In § 1 wordt eerst een overzicht van de mutaties van de geregistreerden per beroepsgroep gegeven.

§ 1. Het aantal geregistreerden en de mutaties naar beroepsgroep

Bij de LEI-onderzoekingen worden de geregistreerden naar de volgende categorieën onderscheiden.

- A. : het hoofdberoep is landbouwer, veehouder of tuinder
- B. : het hoofdberoep is landbouwer, veehouder of tuinder met een nevenberoep
- C. : met een hoofdberoep, geen boer of tuinder
- D. : rustende beroepspersonen met grondgebruik.

Behalve het verdwijnen en nieuw komen van grondgebruikers doen zich ook wisselingen tussen de beroepsgroepen voor. Dit blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 7. Aantal grondgebruikers in 1966 en 1971 per beroepsgroep

		A + B 1971	C 1971	D 1971	Verdwenen 1966 - 1971
A + B 1966	2 184	1 520	37	55	572
C 1966	604	23	372	42	167
D 1966	442	3	19	200	220
Totaal 1966	3 230	1 546	428	297	959
Nieuw 1966-1971	422	334	53	35	
Aantal in 1971	2 693	1 880	481	332	

- 1) In dit hoofdstuk zijn bedrijfshoofden en boeren en tuinders synoniem.
- 2) Geregistreerd door de DBH van de STULM.

In 1966 bestond 68% van de grondgebruikers uit A + B-bedrijfshoofden, 18% behoorde tot de C- en 14% tot de D-groep. Dit beeld heeft zich in de periode 1966-1971 enigszins gewijzigd ten gunste van de A + B-groep. In 1971 bestond 70% van de grondgebruikers uit A + B-bedrijfshoofden. Het aantal A + B-bedrijfshoofden verminderde evenwel met ca. 14%, overeenkomend met 3% per jaar 1), veroorzaakt door het hoge percentage uitgetreden boeren en tuinders (26%).

Van het aantal D-grondgebruikers beëindigde in 5 jaar tijd de helft het grondgebruik. Hieruit kan men concluderen dat de z.g. D-bedrijfjes een vrij kort bestaan hebben.

Tussen de gebieden blijken er enkele verschillen voor te komen. Het weidegebied wordt gekenmerkt door een hoog en het zandgebied door een laag percentage A + B-bedrijfshoofden, respectievelijk 84% en 59% in 1971.

Op de zandgronden was de vermindering van het aantal A + B-bedrijfshoofden groter dan in de weidegebieden en wel doordat op de zandgronden relatief minder boeren zijn toegetreden. In de weidegebieden is kennelijk meer belangstelling voor bedrijfsovername dan op de zandgronden, mede beïnvloed door het relatief grote aantal kleine bedrijven op de zandgronden.

Het aantal C + D-grondgebruikers is in het Friese zandgebied relatief groter dan in Drenthe.

§ 2. De uitgetreden bedrijfshoofden naar leeftijd en grootteklasse

In 5 jaar tijds is niet minder dan 26% van de bedrijfshoofden uitgetreden. Ten gevolge van beroepsbeëindiging en overlijden verdween respectievelijk 15% en 4% en door beroepsverandering 7%.

Tabel 8. Beroepsbeëindiging en beroepsverandering naar grootteklasse en leeftijd in de A + B-groep

	Aantal expl. in 1966	Percentage exploitanten verdwenen door		
		overlijden	beroepsbeëind.	beroepsverand.
< 10 ha	589	5	24	11
10 < 15 "	448	3	12	8
15 < 20 "	323	4	11	6
20 < 30 "	502	4	14	3
≥ 30 "	322	3	11	4
Totaal	2184	4	15	7
< 40 jr	591	1	1	9
40 < 50 "	560	1	3	8
50 < 55 "	198	4	11	9
55 < 60 "	325	6	27	7
≥ 60 "	409	12	48	-
Zand	1104	4	17	8
Weide	1080	4	14	6

1) Berekend volgens de formule $(1 - d)^n$.

Zowel de beroepsbeëindiging als de beroepsverandering doen zich het sterkst voor op de bedrijven beneden 10 ha. Voor wat betreft de beroepsbeëindiging is dit verklaarbaar door de oudere leeftijdsopbouw in deze grootteklasse. Van de boeren boven 60 jaar beëindigde bijna de helft en van de boeren van 55 < 60 jaar ruim 25% het beroep. De gemiddelde leeftijd van beroepsbeëindiging was 64 jaar.

Het is opmerkelijk dat het beroepsveranderingspercentage over het leeftijdstraject tot 60 jaar slechts een lichte daling vertoont, zodat van de groep 55 < 60 jaar nog 7% van beroep is veranderd. Boven 60 jaar speelt de beroepsverandering geen rol meer. De gemiddelde leeftijd van beroepsverandering was 46 jaar.

Zowel beroepsbeëindiging als beroepsverandering komen op de zandgronden relatief meer voor dan in de weidegebieden. De beroepsbeëindiging was in de periode 1966-1971 op de Friese zandgronden iets groter dan op de Drentse zandgronden.

Een aantal boeren maakte bij beroepsbeëindiging en beroepsverandering gebruik van de beëindigingsregeling van het O.- en S.-Fonds (tabel 9).

Tabel 9. Beroepsbeëindiging, beroepsverandering en beëindigingsregelingen

	% per jaar		
	weide	zand	totaal
Beroepsbeëindiging (incl. overlijden)	3,0	3,9	3,3
W.v. met beëindigingsregeling	0,3	0,7	0,5
Beroepsverandering	1,3	1,6	1,4
W.v. met beëindigingsregeling	0,1	0,6	0,4

In de onderzoeksperiode trad per jaar ca. 1% van de A + B-bedrijfshoofden uit met gebruikmaking van de beëindigingsregeling. Voor de zandgronden en de weidegebieden waren deze percentages achtereenvolgens 1,3% en 0,4%. Van het totale aantal beroepsveranderingen ging 25% en van de beroepsbeëindigingen 18% gepaard met gebruikmaking van deze regeling. Op de Friese zandgronden zijn in de onderzoeksperiode naar verhouding meer bedrijfshoofden met behulp van het O.- en S.-Fonds uitgetreden dan in de weidegebieden.

Grondgebruik na beroepsbeëindiging en na beroepsverandering

De bedrijfshoofden kunnen na beroepsverandering of beroepsbeëindiging nog grond in gebruik hebben. Het betreft dan dus respectievelijk de overgang van A-of B- naar C-en D-grondgebruikers. Van de beroepsveranderaars hield 25% en van de beroepsbeëindigers 16% nog grond aan. Van de bedrijfshoofden die het beroep beëindigden behield op de zandgronden 23% nog grond; voor de weidegebieden was dit lager, 13%. Bij de beroepsveranderaars was er weinig verschil tussen de gebieden voor

wat betreft het al of niet aanhouden van grond. Wel betekent de overgang van A-of B-grondgebruikers naar de C-en D-groep doorgaans een belangrijke inkrimping van de oppervlakte grond die in gebruik is. Dit blijkt uit de volgende tabel, waarin tevens het grondgebruik in 1966 is aangegeven van de beroepsveranderaars en beroepsbeëindigers die in 1971 geen grond meer hadden.

Tabel 10. Beroepsverandering, beroepsbeëindiging en grondgebruik

	Gemiddelde oppervlakte					
	weide		zand		totaal	
	1966	1971	1966	1971	1966	1971
Beroepsverandering met grond	11,6	8,2	7,9	4,0	9,6	5,7
Beroepsbeëindiging met grond	16,2	4,2	10,8	6,9	12,5	6,1
Beroepsverandering zonder grond	15,8	-	10,7	-	12,8	
Beroepsbeëindiging zonder grond	19,6	-	11,4	-	15,5	

De bedrijven van de beroepsbeëindigers waren gemiddeld groter dan die van de beroepsveranderaars. In de weidegebieden zijn de bedrijven groter dan op de zandgronden. Opmerkelijk is de vrij grote oppervlakte grond die men op de zandgronden heeft na beroepsbeëindiging. Daarbij dient men in aanmerking te nemen dat beroepsbeëindiging vaak een proces van geleidelijk afstoten van de grond is. De oppervlakte grond in de weidegebieden door beroepsveranderaars in gebruik is vrij groot. De beroepsveranderaars zijn vaak personen die in de volproductieve levensfase zijn en waarschijnlijk in eerste instantie nog zoveel mogelijk grond willen aanhouden. Maar doordat in een aantal gevallen het nieuwe hoofdberoep reeds als nevenberoep werd uitgeoefend, ervaart men de beroepsverandering niet steeds zo dat het grondgebruik op de tweede plaats is gekomen. Overigens houde men in het oog dat zowel bij beroepsbeëindiging als bij beroepsverandering het overgrote deel der boeren geen grond meer houdt (84% en 75%) 1). In Drenthe houden zowel bij beroepsverandering als bij beroepsbeëindiging in verhouding meer boeren nog grond aan dan in de Friese zandgebieden.

De beroepen na beroepsverandering

De volgende tabel geeft een indruk van de beroepen die na beroepsverandering worden uitgeoefend.

1) De betekenis van beroepsverandering en beroepsbeëindiging voor het vrijkomen van cultuurgrond blijkt in hoofdstuk III.

Tabel 11. Beroepscategorieën (%)

	Weide	Zand	Totaal
Zelfstandig beroep	16	19	18
Agrarisch loondienst	8	4	5
Agrarisch verwant loondienst 1)	8	5	6
Fabrieksarbeider 2)	21	22	22
Employe's 3)	13	4	8
Overige beroepen	16	32	25
Onbekend	18	14	16
Totaal	100	100	100
Aantal	62	84	146

1) Incl. arbeider zuivelfabriek.

2) Incl. ambacht en omscholing.

3) In dienst van overheid, organisaties, coöperaties, in administratieve functie, vertegenwoordiger e.d.

Van de beroepsveranderaars heeft momenteel 11% een agrarisch of agrarisch verwant beroep; 18% behield een zelfstandig beroep en 22% werd fabrieksarbeider. Een kwart van de beroepsveranderaars kwam in de groep overige beroepen terecht; dit zijn meestal z.g. ongeschoolde beroepen. In de zandgebieden neemt men relatief vaker met een ongeschoold beroep genoegen dan in de weidegebieden.

Er blijkt geen verband tussen de leeftijd en het nieuwe (hoofd)beroep. Op de zandgronden is er ook geen verband tussen bedrijfsgrootte en beroep. In de weidegebieden is dit wel zo; hier hebben de afgevoelde bedrijfshoofden van de grotere bedrijven een hoger gekwalificeerd beroep. Op de Friese zandgronden bleef men relatief in meerdere mate zelfstandig en kreeg men in mindere mate een ongeschoold beroep dan in Drenthe.

§ 3. De togetreden bedrijfshoofden

Er kunnen bedrijfshoofden tot de A + B-groep toetreden vanuit de aankomende generatie en doordat beroepspersonen met een ander beroep boer worden. Hiernaast is in dit onderzoek eveneens de voortzetting van het bedrijf door een weduwe als toetreding beschouwd. Het betreffende aantal van 10 gevallen was te klein om als aparte groep te onderscheiden.

Het aantal togetreden bedrijfshoofden is kleiner dan het aantal uitgetreden bedrijfshoofden, wat resulteert in een vermindering van ca. 3% per jaar (tabel 12). Op de kleinere bedrijven is het percentage uitgetreden exploitanten groter dan op de grotere bedrijven. Van de togetreden bedrijfshoofden geldt eerder het omgekeerde, dus relatief meer nieuwe A + B-bedrijfshoofden op de grotere bedrijven. Toch is ook op de bedrijven boven 20 ha het aantal uitgetreden exploitanten nog hoger dan het aantal togetreden bedrijfshoofden.

Tabel 12. Het aantal toegetreden en uitgetreden bedrijfshoofden 1)

	Aantal expl. in		Index aant. expl. in '71 1966 = 100	% uitge- treden expl. 2)	Toegetreden exploitanten		
	1966	1971			in % aan- tal in '66 ¹⁾	in % aan- tal in '71	totaal = 100
< 10 ha	589	345	59	39	8	14	19
10 < 15 ha	448	336	75	23	9	12	15
15 < 20 ha	323	318	98	21	11	11	14
20 < 30 ha	502	522	104	22	15	15	30
≥ 30 ha	321	359	111	19	18	16	22
Totaal	2183	1880	86	26	12	14	100

1) Excl. bedrijfswisselingen en administratieve oorzaak.

2) In % van het aantal in 1966.

Het valt op dat er nog zoveel belangstelling bestaat voor de kleine bedrijven. Niet minder dan 19% van de nieuwe exploitanten heeft een bedrijf kleiner dan 10 ha en ca. een derde een bedrijf kleiner dan 15 ha.

Deze belangstelling komt slechts gedeeltelijk uit de jonge generatie (tabel 14). Op de zandgronden was de vermindering van het aantal bedrijfshoofden 3,6% per jaar en in de weidegebieden 2,5% per jaar. In de zandgebieden is het percentage uitgetreden exploitanten hoger en het percentage toegetreden exploitanten lager dan in de weidegebieden. Dit verschil wordt veroorzaakt door het relatief grote aantal kleine bedrijven op de zandgronden.

In de weidegebieden had twee derde van de toegetreden exploitanten een bedrijf boven 20 ha. Op de zandgronden bezette 40% van de toegetreden exploitanten een bedrijf groter dan 20 ha.

In de zandgebieden van Drenthe was de vermindering van het aantal exploitanten 3% per jaar, dus lager dan in de Friese zandgebieden waar in de onderzoeksperiode relatief meer bedrijfshoofden zijn uitgetreden.

Zoals reeds is gebleken zijn er verschillende wijzen waarop bedrijfshoofden kunnen toetreden. In tabel 13 is een inzicht gegeven van de aantalsverhoudingen.

Van de toegetreden bedrijfshoofden kwam ca. drie kwart uit de aankomende generatie en trad 20% door beroepsverandering toe. Van deze laatste groep boeren die dus eerder een ander beroep hadden, had bijna de helft reeds grond in gebruik. Deze beroepsveranderingen treft men vooral op de bedrijven beneden 10 ha en van 10 < 15 ha. Zij maken hier respectievelijk 44% en 33% van de nieuwe bedrijfshoofden uit. Het hoge percentage toetredingen door beroepsverandering op de Friese zandgronden (27%) is te verklaren door het relatief grote aantal kleine bedrijven in deze gebieden. De reeds geconstateerde belangstelling voor een klein bedrijf blijkt dan ook voor een belangrijk deel van de zijde van deze beroepsveranderaars te komen. Toch valt het op dat in de onderzoeksperiode ca. de helft van de toegetreden exploitanten van bedrijven beneden 10 ha nog uit de aankomende generatie kwam. Het toetreden van exploitanten doordat weduwen het bedrijf voortzetten kwam op de grotere

bedrijven minder voor dan op de kleinere. De gemiddelde leeftijd van toetreding vanuit de aankomende generatie is ruim 35 jaar; op de zandgronden ca. 36 jaar en in de weidegebieden ca. 34 jaar. Deze hoge gemiddelde leeftijd van boer worden is mede veroorzaakt doordat als gevolg van de vermindering van het aantal opvolgers er relatief minder zoons zijn die op jonge leeftijd zelfstandig worden. Het is echter niet uitgesloten dat de opvolgers in de toekomst op jongere leeftijd zelfstandig zullen worden dan b.v. 15 jaar geleden.

Op de Friese zandgronden blijkt de gemiddelde leeftijd van bedrijfsaanvaarding door de jonge generatie boeren nog iets hoger te zijn dan op de Drentse zandgronden.

Tabel 13. Wijze van toetreden per grootteklasse

	Aantal toegetr. expl.	Percentage toegetr. expl. naar wijze v. toetreden			
		voor de 1e maal toegetr.	door overl. echtgen.	van beroep veranderd	
				had grond/ vee	had geen grond/vee
< 10 ha	49	48	8	22	22
10 < 15 ha	39	64	3	18	15
15 < 20 ha	35	88	6	3	3
20 < 30 ha	76	83	2	6	9
≥ 30 ha	57	93	3	-	5
Totaal	256	76	4	9	11
Weide	130	83	3	5	9
Zand	136	68	5	14	13

Hieronder volgt een overzicht van de beroepen van de bedrijfshoofden die eerst een ander beroep hadden.

	aantal
Agrarisch verwant zelfstandig	12
Agrarisch verwant loondienst	4
Agrarisch loondienst	9
Niet agrarisch zelfstandig	4
Niet agrarisch loondienst	19
Onbekend	4

Ongeveer de helft van de betreffende bedrijfshoofden kwam uit de niet-agrarische sector. Ca. 30% van deze beroepsveranderaars was eerder zelfstandig. Ca. 25% van de betreffende bedrijven is groter dan 20 ha. Meer dan de helft van de bedrijfshoofden op de bedrijven boven 20 ha had eerder een niet-agrarisch beroep in loondienst. De beroepsveranderaars uit de agrarisch verwante sector hebben daarentegen meestal een klein bedrijf. Van deze groep oefent ca. de helft het vroegere hoofdberoep nu als nevenberoep uit. Buiten deze boeren afkomstig uit de agrarisch verwante sector wordt slechts in enkele gevallen een nevenberoep uitge-

oefend. Ter nadere oriëntatie zij vermeld dat de agrarisch verwante groep bestaat uit loonwerkers, melkrijders, veehandelaren en dergelijke beroepspersonen.

§ 4. De bedrijfswisseling

Bedrijfswisseling heeft - in het kader van dit onderzoek - plaats, indien een bedrijfshoofd een A + B-bedrijf verlaat en een ander A + B-bedrijf in exploitatie neemt. Dit proces kan geheel binnen de onderzoeksgemeente plaatshebben, maar ook gedeeltelijk erbuiten. In het eerste geval is het bedrijfshoofd in beide jaren in het onderzoek aanwezig en is er in feite geen sprake van uittreding en toetreding als bedrijfshoofd in de onderzoeksgemeente. In het laatste geval echter verdwijnt het bedrijfshoofd uit het onderzoek of komt er een nieuwe bij, maar is er in groter verband evenmin sprake van toe- of uittreding.

Tabel 14. De positie van de bedrijfshoofden bij bedrijfswisseling

Positie bedr.hfd.	Binnen de gemeente		Buiten de gemeente	
	in 1966	in 1971	vertr. expl.	nieuwe expl.
1e exploitatie	36	40	42	49
2e "	7	3	8	1
Alle exploitatie	43	43	50	50

Aangezien de wisselingen vaak gepaard gaan met veranderingen in de bedrijven of zelfs bedrijfsopheffing, was het niet mogelijk om de betreffende bedrijfshoofden en bedrijven geheel buiten beschouwing te laten. Afhankelijk van het doel van de tabellen die in dit onderzoek zijn weergegeven, zijn de bedrijfswisselingen al of niet opgenomen en in enkele gevallen slechts gedeeltelijk.

Uit tabel 14 blijkt, dat in de onderzoeksgemeenten 43 bedrijfshoofden van bedrijf wisselden binnen de gemeente. Wegens het aanvaarden van een bedrijf elders vertrokken er 50, terwijl er eveneens 50 bedrijfshoofden van buiten de gemeenten kwamen om hier een bedrijf in exploitatie te nemen.

In de onderzoeksperiode is jaarlijks ca. 0,8% van de A + B-bedrijfshoofden van bedrijf gewisseld. In de weidegebieden was de bedrijfswisseling hoger dan in de zandgebieden, respectievelijk 1% en 0,7% van het aantal bedrijfshoofden per jaar.

Uit LEI-onderzoekingen 1) blijkt dat in het verleden in het noordelijk weide- en zandgebied relatief veel bedrijfswisselingen voorkwamen. In de laatste jaren heeft de omvang van het verschijnsel zich nauwelijks gewijzigd. Ook het onderscheid waarbij in de weidegebieden meer bedrijfs-

1) Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw (1959)
Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond (1962).

wisselingen voorkwamen dan op de zandgebieden bleef gehandhaafd. In het Friese zandgebied doet het verschijnsel zich meer voor dan in de Drentse zandgebieden. De bedrijfswisselaars zijn vrij regelmatig over de grootteklassen verdeeld. Wat de leeftijd betreft zijn het vooral de exploitanten beneden 50 jaar die naar een ander bedrijf overgaan. In beide gebieden zijn in het algemeen de achtergelaten bedrijven kleiner dan de nieuwe bedrijven.

Van de achtergelaten bedrijven werd 37% door A + B-bedrijfshoofden (boeren) voortgezet en 58% opgeheven. Het nieuwe bedrijf werd in 89% van de gevallen door overneming verkregen en in 11% van de gevallen door stichting of afsplitsing. In Drenthe verkreeg slechts 60% van de bedrijfswisselaars een nieuw bedrijf door overneming.

De indruk bestaat dat in Friesland de bedrijfshoofden wat losser staan ten opzichte van de bedrijven dan in Drenthe. Bijgevolg kan men in Friesland eerder van bedrijf wisselen om zich aan individuele of bedrijfsomstandigheden aan te passen.

§ 5. De bedrijven van de uitgetreden en toegetreden bedrijfshoofden en de bedrijfsoverdracht

In deze paragraaf gaat het over de bestemming van de bedrijven van de uitgetreden bedrijfshoofden en over de wijze van verkrijgen van een bedrijf door toegetreden grondgebruikers 1).

Tabel 14 geeft cijfers over de bedrijven van de uitgetreden exploitanten, waarbij onder meer onderscheid is gemaakt tussen de beroepsverandering en de beroepsbeëindiging van het bedrijfshoofd. (Zie tabel 14 op blz. 32 .)

Van de bedrijven van de uitgetreden A + B-exploitanten is 42% als A + B-bedrijf gecontinueerd; 38% is overgedragen en 4% voortgezet door minstens één mede-exploitant. Van de bedrijven van de uitgetreden exploitanten is verder 43% opgeheven en werd 15% voortgezet in de C + D-groep.

Bij de beroepsverandering werd 18% van de bedrijven als A of B-bedrijf gecontinueerd en 59% opgeheven. Bij beroepsbeëindiging ligt het accent meer op het voortzetten van het bedrijf (47%). Bij overlijden van het bedrijfshoofd wordt twee derde van de bedrijven gecontinueerd. Bijlage 1 geeft uitvoeriger de bestemming van de bedrijven die vrijkomen door verschillende oorzaken van uitreden van bedrijfshoofden en door bedrijfswisseling.

1) Alleen 1e exploitanten om dubbeltellingen met het aantal bedrijven te voorkomen. Daar b.v. 2e exploitanten kunnen verdwijnen en de 1e exploitanten van bedrijf wisselen, trekke men geen conclusies over b.v. het aantal opgeheven bedrijven. In hoofdstuk III waarin het uitgangspunt bij de bedrijven ligt, is van de opgeheven bedrijven de oorzaak van het vrijkomen van deze bedrijven vermeld (beroepsverandering, beroepsbeëindiging en bedrijfswisseling).

Tabel 15. Beroepsverandering, beroepsbeëindiging, bestemming van de bedrijven

Wijze van uit- treden le exploitant	Aantal verdwe- nen le exploitan- ten	Bestemming van de bedrijven (%)			
		gecontinueerd als A + B-bedrijf over- gedra- gen	opgeheven naar C + D door me- de fir- mant		
Overlijden	77	61	5	31	3
Beroepsverandering	135	17	1	59	23
Beroepsbeëindiging	317	42	5	39	14
Totaal	529	38	4	43	15
Weide	235	50	7	32	11
Zand	294	29	2	52	17

In het Friese zandgebied wordt ruim de helft van de bedrijven van de uitgetreden exploitanten opgeheven. In de weidegebieden wordt één derde van de betreffende bedrijven opgeheven. Bijlage 5 en 6 vermelden het verband tussen het uittreden van bedrijfshoofden en de bestemming van de bedrijven per gebied.

Op de Friese zandgronden worden zowel bij beroepsbeëindiging als bij beroepsverandering meer bedrijven opgeheven dan in Drenthe.

Van de toegetreden exploitanten nam 77% een bedrijf over, 10% kwam door stichting of splitsing aan een nieuw bedrijf, terwijl 8% door afstoting van het vroegere hoofdberoep, of althans door van de landbouw het hoofdberoep te maken boer werd (bijlage 2). In de weidegebieden verkreeg 84% van de toegetreden le exploitanten het bedrijf door overneming. Er is wat betreft het verkrijgen van een bedrijf weinig verschil tussen het Friese zandgebied en de Drentse zandgebieden.

Van de gecontinueerde bedrijven van de uitgetreden le exploitanten (225), ging 10% over aan een of meer firmanten, 48% naar een zoon, 5% aan een schoonzoon, 4% naar een echtgenote, 3% naar overige familie en 30% naar een vreemde. De overdracht naar familie is dus sterk in de meerderheid. De overdracht aan een zoon komt vooral naar voren bij beroepsbeëindiging. Bij beroepsverandering gaan de bedrijven - voor zover zij niet worden opgeheven - veelal in handen van vreemden over. (Zie tabel 16 op blz. 35.)

Op de zandgronden is 60% en in de weidegebieden bijna 50% van de gecontinueerde bedrijven aan een zoon of schoonzoon overgedragen.

De gemiddelde leeftijd van de uitgetreden bedrijfshoofden bij overdracht is 59 jaar. Bij overdracht aan een (schoon)zoon is de leeftijd van afstand doen ruim 1 jaar hoger, dus ca. 60 jaar.

Bij overneming van het bedrijf van (schoon)vader is de gemiddelde leeftijd in het weidegebied ruim 31 jaar, en in het zandgebied 33 jaar.

De laatste jaren is de leeftijd van afstand doen vervroegd. Hoewel dit niet uit de cijfers blijkt is het niet uitgesloten dat boerenzoons die de laatste jaren in de landbouw zijn gegaan vroeger boer zullen worden dan

Tabel 16. Overdracht van gecontinueerde bedrijven

Wijze van uitreden le exploitanten	Aantal verdwene le exploi- tanten	Bedrijven voortgezet door (%)					
		mede firmant	zoon	schoon- zoon	echt- genote	andere formule	vreemde overigen
Overlijden	51	8	45	4	20	2	21
Beroepsverandering	25	8	8	4		16	60
Beroepsbeëindiging	149	11	56	5		1	27
Alle oorzaken	225	10	48	5	4	3	30
Welke	134	12	41	7	4	1	34
Zand	91	7	59	1	5	5	23
							-
							1
							-

b.v. 15 jaar geleden.

Op de Friese zandgronden is de leeftijd van bedrijfsaanvaarding lager dan in Drenthe.

Er traden 47 exploitanten als 2e exploitant tot een gemeenschappelijke exploitatie toe, d.i. 2,5% van het aantal exploitanten in 1971.

§ 7. De gemeenschappelijke exploitatie

Op 10% van de bedrijven is meer dan één exploitant, en op 0,8% zijn er meer dan twee exploitanten aanwezig.

Tabel 17. Exploitatievorm

	Aantal bedrijven gemeenschappelijk geëxploiteerd		% bedrijven	
	'66(kol.1)	'71 (kol.2)	kol. 1	kol. 2
1. (Schoon)vader-zoon	57	63	3	4
2. Broer(s)-zuster(s)	109	95	5	6
3. Mengvorm 1 + 2	2	3	-	-
4. Overigen	4	2	-	-
Totaal	172	163	9	10
Totaal aantal bedrijven	1 997	1 693	100	100

De gemeenschappelijke exploitatie tussen broer(s)-zuster(s) komt het meeste voor, 6% van het aantal bedrijven.

De vader-zoon combinatie treft men op 4% van de bedrijven aan. In de periode 1966-1971 liep het aantal broer(s)-zuster(s) combinatie terug en nam het aantal vader-zoon combinatie toe.

Er worden relatief meer grote dan kleine bedrijven gemeenschappelijk geëxploiteerd; 7% op de bedrijven van 10 < 20 ha en 22% op de bedrijven groter dan 30 ha.

Tabel 18. Gemeenschappelijke exploitatie per grootteklasse

	Percentage gemeenschappelijke exploitatie			
	1966		1971	
	totaal	w.v. vader/zoon	totaal	w.v. vader/zoon
< 10 ha	3	-	3	1
10 < 20 "	7	2	7	2
20 < 30 "	12	4	9	4
≥ 30 "	20	8	22	10
Totaal	9	3	10	4

De verdeling van de gemeenschappelijke exploitaties over de grootte-
klassen is in 1966-1971 enigszins gewijzigd ten gunste van de grote be-
drijven (≥ 30 ha), wat zich in beide gebieden voordoet. In het Friese
zandgebied komt de vader-zoon combinatie relatief veel minder voor dan
in het weidegebied. In beide gebieden is er een relatieve toeneming van
deze exploitatievorm. Vooral voor de zandgebieden met minder nieuwe
exploitanten als gevolg van de kleinere bedrijven, is dit opmerkelijk. Op-
vallend is verder dat in de beide Friese gebieden en op de Drentse zand-
gronden de combinatie broer(s)-zuster(s) relatief niet is afgenomen.

Uit de veranderingen van de gemeenschappelijke exploitaties kan be-
rekend worden, dat de broer(s)-zuster(s) combinatie een gemiddelde
duur heeft van 18 jaar en de vader-zoon combinatie van 7 jaar.

- 1) in % van het aantal in 1966
- 2) in % van het aantal in 1971.

HOOFDSTUK III

De veranderingen in het aantal bedrijven

Zoals reeds in de inleiding is vermeld, staan in dit hoofdstuk de bedrijven centraal, met name met betrekking tot de omvang van de aantalsvermindering en de wijze waarop dit proces zich voltrok.

De in het vorige hoofdstuk geconstateerde vermindering van het aantal bedrijfshoofden was uiteraard van invloed op de ontwikkeling van het aantal bedrijven. De aantalsveranderingen bij bedrijfshoofden en bedrijven verliepen echter niet parallel, o.m. omdat op een aantal bedrijven meer dan één bedrijfshoofd aanwezig is.

Het onderscheid in grondgebruik door agrariërs (A + B-bedrijven) en niet-agrariërs (C-en D-bedrijven), zoals dat in hoofdstuk II is gehanteerd, is ook hier toegepast. Ter plaatse is de motivering van dit onderscheid evenals een omschrijving van de onderscheiden categorieën van bedrijven weergegeven.

§ 1. Het aantal bedrijven en de mutaties naar beroepsgroep

In de 6 gemeenten van onderzoek werden per 1 mei 1966 1 997 bedrijven 1) als hoofdberoep landbouwer, veehouder of tuinder geëxploiteerd (beroepsgroepen A of B). Vijf jaar later was het aantal A + B-bedrijven gereduceerd tot 1 693, per saldo een vermindering van 15,2% t.o.v. het aantal in 1966. Een jaarlijkse vermindering dus van 3,2% 2).

Het aantal bedrijven in de beroepsgroepen C en D verminderde in dezelfde periode per saldo met 22,4%, hetgeen neerkomt op 4,9% per jaar.

Bovengenoemde aantalsvermindering was een gevolg van opheffing van bedrijven en stichting van nog niet eerder geregistreerde bedrijven. Tevens kwamen vooral door beroepsverandering en beroepsbeëindiging, een aantal A + B-bedrijven in de beroepsgroepen C en D terecht. Het omgekeerde deed zich ook voor, zij het in geringe mate.

In het zandgebied is het aantal bedrijven naar verhouding bijna tweemaal zo sterk teruggelopen als in het weidegebied, resp. 4,6% en 2,6% per jaar.

Dit is zowel bij de groep A + B-bedrijven als bij de groep C-en D-bedrijven het geval. De vermindering van het aantal bedrijven op de Friese zandgronden was ook veel sterker dan op de Drentse zandgronden, resp. 4,0% en 2,9% per jaar voor de A + B-bedrijven.

1) Excl. 1 bedrijf dat door verhuizing van het bedrijfshoofd later in een andere gemeente werd geteld.

2) Volgens de formule $(1 - d)n$.

Het naar verhouding grote aantal opgeheven C en D-bedrijven heeft voor ruim de helft (57%) betrekking op D-bedrijven. Het aantal A + B-bedrijven dat in de groepen C en D terecht kwam is voor Friesland totaal ruim viermaal zo groot als de verandering in omgekeerde richting. De overgang vanuit de A + B-groep naar groep C was in aantal wat groter dan de overgang van A + B naar D.

In 5 jaar tijd verdween 17,7% van de bedrijven uit de beroepsgroep A + B. Hiervan werd driekwart opgeheven en op een kwart werd het grondgebruik of de veehouderij - veelal in geringere mate - voortgezet als nevenberoep of als restbedrijf, niet altijd door hetzelfde bedrijfshoofd, maar ook - in 1 op de 4 gevallen - door een ander bedrijfshoofd.

Op de zandgronden verdwenen in genoemde periode belangrijk meer A + B-bedrijven (22%) dan in het weidegebied (13,2%).

Bovengenoemde vermindering van het aantal A + B-bedrijven (353) werd gedeeltelijk gecompenseerd doordat er nieuwe A + B-bedrijven bijkwamen (49). Hiervan waren er 30 nog niet eerder geregistreerd, terwijl er 19 uit de groepen C en D overkwamen naar A + B. Het resultaat van deze mutaties leidde per saldo tot een vermindering van het aantal A + B-bedrijven.

§ 2. De verdwenen A + B-bedrijven

Een eerste inzicht in de groep verdwenen bedrijven verkrijgt men door een rangschikking naar bedrijfsgrootteklasse.

Tabel 20. Het aantal verdwenen A + B-bedrijven

Grootte- klasse 1966	Friesland totaal			Zandgebied			Weidegebied		
	aant.A+B- w.v.ver-		bedr. in 1966	aant.A+B- w.v.ver-		bedr. in 1966	aant.A+B- w.v.ver-		bedr. in 1966
	dwenen			dwenen			dwenen		
	1966	in 1971		1966	in 1971		1966	in 1971	
		abs.	%		abs.	%		abs.	%
< 5 ha	154	63	41	118	49	42	36	14	39
5 - 10 "	419	149	36	305	105	34	114	44	39
10 - 15 "	422	75	18	236	45	19	186	30	16
15 - 20 "	291	34	12	136	13	10	155	21	14
20 - 30 "	446	25	6	147	9	6	299	16	5
≥ 30 "	265	7	3	83	4	5	182	3	2
Totaal	1 997	353	18	1 025	225	22	972	128	13
< 10 ha	573	212	37	423	154	36	150	58	39
≥ 10 ha	1 424	141	10	602	71	12	822	70	9

Meer dan een derde van de A + B-bedrijven die in 1966 kleiner dan 10 ha waren, zijn in 1971 uit deze beroepsgroepen verdwenen. Van de bedrijven van 10 ha en groter verdween in deze periode 10%. Aldus weergegeven, was er weinig verschil tussen de beide onderscheiden landbouwgebieden. In het zandgebied echter was in 1966 40% van de bedrijven

kleiner dan 10 ha, in het weidegebied slechts 15%. Aangezien de verdwenen bedrijven voor het merendeel kleine bedrijven waren - 60% was kleiner dan 10 ha - verdwenen er in het zandgebied bijna tweemaal zoveel bedrijven als in het weidegebied.

Een tweede onderscheid betreft de wijze waarop de bedrijven uit de beroepsgroep A + B verdwenen nl. door opheffing of door overgang naar de groepen C of D. Ook hier is er weinig verschil tussen de beide onderscheiden gebieden in Friesland. Driekwart van de verdwenen A + B-bedrijven blijkt te zijn opgeheven, terwijl eenkwart als C of D-bedrijf werd voortgezet.

De wijze waarop bedrijven uit de beroepsgroep A + B verdwijnen is voor een belangrijk gedeelte af te leiden uit de beroepssituatie van de bedrijfshoofden nadien 1). Hierbij zijn te onderscheiden: beroepsbeëindiging, beroepsverandering en bedrijfswisseling 2). Bij de bedrijfswisseling is het bedrijf uit de A + B-groep verdwenen, doch het bedrijfshoofd bleef hetzelfde beroep uitoefenen op een ander bedrijf. Indirect is ook in deze gevallen van beroepsbeëindiging of beroepsverandering sprake, maar het was vaak moeilijk na te gaan of het vervangen bedrijfshoofd zijn beroepscarrière beëindigde, van beroep veranderde, of zelf ook van bedrijf wisselde. In tabel 21 zijn in de onderste regel deze bedrijfswisselingen verdeeld onder beroepsbeëindiging en beroepsverandering. Als verdeelsleutel is gebruikt de verhouding waaronder deze beroepsmutaties voorkwamen nl. 64% beroepsbeëindiging en 36% beroepsverandering.

Tabel 21. Aantal verdwenen A + B-bedrijven, ingedeeld naar de beroepsmutatie van het bedrijfshoofd

Ber.mutaties bedr.hoofden Bedr.- mutaties	Beroepsbeëind. 1)				Beroepsverandering				Bedr. wisse-ling	
	bedrijfsopp.		To-taal		bedrijfsopp.		To-taal		ling	taal
	< 10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha		< 10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha			
Aantal opgeheven A + B bedr.	98	32	14	144	39	35	4	78	45	267
Aant. bedr. van A + B naar C of D	36	11	3	50	19	11	2	32	4	86
Alle verdw. A+B-bedr.	134	43	17	194	58	46	6	110	49	353
In % v/h aant. A+B bedr. in '66	23,3	6,0	2,4	9,7	10,1	6,5	0,8	5,5	2,5	17,7
Idem, incl. bedrijfswisseling	-	-	-	11,3	-	-	-	6,4	-	-

1) Inclusief overlijden.

1) Slechts een bedrijfshoofd per bedrijf, dus geen medeëxploitanten.

2) Hierbij komen alleen die bedrijfswisselingen ter sprake waarbij het oorspronkelijke A of B-bedrijf werd opgeheven.

Door beroepsbeëindiging (incl. overlijden) is in 5 jaar tijd, 9,7% van de A + B-bedrijven uit deze beroepsgroep verdwenen, dit is per jaar 2%. Rekent men een gedeelte van de bedrijfswisselingen ook tot beroepsbeëindiging, dan is het per jaar 2,4%.

Door beroepsverandering verdween in dezelfde periode 5,5% van de A + B-bedrijven, per jaar 1,1%. Inclusief een gedeelte van de bedrijfswisselingen is het 1,3% per jaar.

Van de door beroepsbeëindiging en beroepsverandering verdwenen A + B-bedrijven was bijna twee derde (63%) kleiner dan 10 ha, waardoor het effect ervan op de verbetering van de bedrijfsgrotestructuur beperkt bleef. Bedrijven van 10 ha en groter verdwenen er iets minder door beroepsverandering dan door beroepsbeëindiging. Gemiddeld waren de door beroepsverandering verdwenen bedrijven ruim 1/2 ha groter dan de door beroepsbeëindiging verdwenen bedrijven.

In tabel 21 weergegeven aantallen betreffen niet alle beroepsbeëindigingen, beroepsveranderingen of bedrijfswisselingen, doch alleen die waarbij tevens het oorspronkelijke A of B-bedrijf uit deze beroepsgroep verdween, hetzij door opheffing, hetzij door overgang naar de beroepsgroepen C of D. Het totale aantal bedrijfshoofden dat zijn beroepsconditie beëindigde, of van beroep veranderde, is weergegeven in hoofdstuk II.

Bij het onderzoek is ook een indruk verkregen van de betekenis die de bedrijfsbeëindigingsregeling van het O.- en S.-Fonds had bij de opheffing van bedrijven. Van de in 1966 aanwezige A + B-bedrijven was in 1971 5% via de O.- en S.-regeling beëindigd, wat neerkomt op 1% per jaar. In het zandgebied werden driemaal zoveel bedrijven beëindigd in het kader van deze saneringsregeling, dan in het weidegebied (resp. 1,5% en 0,5% per jaar).

Ruim een derde van alle opgeheven A + B-bedrijven verdween via de O.- en S.-regeling, zoals uit tabel 22 blijkt.

Tabel 22. Bedrijfsopheffing in het kader van de O.- en S.-regeling

Oppervl.- klasse in 1966	Aantal opgeheven bedrijven				
	totaal	van bedr. hoofden ≥ 50 jaar	in het kader van de O.- en S.-reg.		
			aantal	in % v.kol. 2	in % v.kol. 3
1	2	3	4	5	6
< 5 ha	42	32	20	48	63
5 - 10 "	112	84	54	48	64
10 - 15 "	64	41	22	34	54
15 - 20 "	22	9	3	14	33
≥ 20 "	27	13	-	-	-
Totaal	267	179	99	37	55
Zandgebied	171	121	73	43	60
Weidegeb.	96	58	26	27	45

De O.- en S.-regeling was alleen van betekenis voor de bedrijven kleiner dan 15 ha. Ruim de helft van de in deze groep opgeheven bedrijven, met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder, kwam voor rekening van het O.- en S.-Fonds.

Vóór 1968 konden alleen ondernemers van 50 jaar of ouder van de saneringsregeling gebruik maken. Uit het totale aantal bedrijfshoofden dat in de onderzoek gemeenten gebruik maakte van de O.- en S.-regeling was er in 1971 slechts één jonger dan 50 jaar; 64% beëindigde hun beroeps carrière, terwijl 36% een ander beroep ging uitoefenen. In het zandgebied was laatstgenoemd percentage na sanering, aanmerkelijk hoger dan in het weidegebied (resp. 40 en 27%).

Van de 99 via het O.- en S.-Fonds opgeheven bedrijven werden er 3 in zijn geheel bij een enkel bestaand bedrijf gevoegd. Bij slechts 2 bedrijven kreeg een gedeelte van de grond een niet-agrarische bestemming. De overige bedrijven werden in meer of mindere mate verdeeld onder twee of meer bestaande bedrijven.

Bij benadering kon worden vastgesteld dat het aantal bedrijfsopheffingen binnen de onderzochte periode van jaar op jaar enigszins toenam. Iest minder dan de helft (45%) van de bedrijfsopheffingen had plaats vóór mei 1969 en ruim de helft (55%) tussen mei 1969 en mei 1971. In het weidegebied nam het aantal bedrijfsopheffingen sneller toe dan in het zandgebied. Het aantal bedrijfsbeëindigingen via het O.- en S.-Fonds bereikte zijn hoogtepunt in 1967 en 1968 en het dieptepunt in 1969. De stijging in 1970 was niet zodanig van omvang dat het aantal van 1967 en 1968 werd bereikt. Het aantal lopende aanvragen in begin 1971 was echter uitermate hoog.

§ 3. De nieuw - geregistreerde A + B-bedrijven

In de periode 1966-1971 kwamen er 49 nieuwe A + B-bedrijven bij, dit is 2,9% van alle in 1971 aanwezige bedrijven. Hiervan was 61% nieuw gesticht, terwijl 39% uit de groepen C en D overkwam. In het weidegebied was het percentage nieuwe bedrijven meer dan de helft lager (1,6%) dan in het zandgebied (4,2%).

Van de gestichte bedrijven ontstond de helft uit bedrijfssplitsingen en de helft werd geformeerd uit losse percelen al of niet aangevuld met veredelingsproductie. De uit groep C afkomstige bedrijven hadden betrekking op beroepsverandering van de bedrijfshoofden, d.w.z. de exploitatie van een land- en tuinbouwbedrijf - voordien nevenberoep - werd hoofdberoep.

Slechts 6% van de nieuwe A + B-bedrijven is groter dan 10 ha. Voor al bij de nieuw gestichte bedrijven vormt de niet aan grond gebonden veredelingsproductie de bestaansbron. Neemt men de bedrijfsoppervlakte als maatstaf, dan blijkt dus dat deze nieuwe bedrijven de bedrijfs-groottestructuur nadelig beïnvloeden, zij het slechts in zeer beperkte mate aangezien het aantal nieuwe bedrijven gering is.

§ 4. De gecontinueerde bedrijven

Van alle A + B-bedrijven uit 1966 was 82% ook in 1971 nog als A of B-bedrijf aanwezig. Met betrekking tot het hoofdberoep van het bedrijfs-hoofd deden zich dus op deze bedrijven geen veranderingen voor.

Een aantal van de in 1966 en in 1971 aanwezige bedrijven werd tijdens de periode waarop dit onderzoek betrekking heeft, overgedragen aan een jongere generatie. Zowel bij de overgedragen bedrijven als bij de bedrijven die nog hetzelfde bedrijfshoofd hadden deden zich oppervlaktewijzigingen voor. Aard en omvang van genoemde wijzigingen vormen het onderwerp van deze paragraaf.

De bedrijfs-grootte-structuur - gemeten aan de oppervlakte cultuurgrond - van de in 1966 en in 1971 aanwezige bedrijven, geeft in de periode 1966-1971 enige verbetering te zien.

Tabel 23. Percentage bedrijven per grootteklasse

Grootteklasse	Zandgebied		Weidegebied		Friesland	
	1966	1971	1966	1971	1966	1971
< 5 ha	9	8	3	2	6	5
5 - 10 "	25	20	8	7	16	13
10 - 15 "	24	22	18	15	21	19
15 - 20 "	15	17	16	18	15	18
20 - 30 "	17	21	34	36	26	28
≥ 30 "	10	12	21	22	16	17
Totaal aantal (100%)	800	800	844	844	1 644	1 644

Hoewel in het zandgebied het aantal bedrijven kleiner dan 15 ha sterker verminderde dan in de weidegebieden (resp. met 8 en 5%), bleef het karakteristieke verschil tussen deze gebieden met betrekking tot de bedrijfs-grootte-structuur vrijwel ongewijzigd.

Ruim 14% van de A + B-bedrijven die zowel in 1966 als in 1971 aanwezig waren, ging door overdracht in andere handen over. Op de bedrijven van 15 ha en groter was het percentage overdrachten belangrijk hoger (17%) dan op de bedrijven kleiner dan 15 ha (10%). Dit is overigens een voor de hand liggend verschijnsel; vele kleine bedrijven verdwijnen, omdat er geen opvolger aanwezig is. In de weidegebieden, met belangrijk minder kleine bedrijven, was het percentage overdrachten dan ook hoger (16%) dan op de zandgronden (12%).

Van de overgedragen bedrijven ging 52% naar een zoon of schoonzoon en 40% naar vreemden. Ook hier was er een duidelijk verschil tussen de weidegebieden en de zandgronden. In de weidegebieden ging 46% van de overgedragen bedrijven naar vreemden, op de zandgronden 33%. Het percentage overdrachten aan zoon of schoonzoon was er naar evenredigheid lager. Opvallend was het verschil met Drenthe, waar slechts 21% van de overgedragen bedrijven naar vreemden ging. Het grotere aantal pachtbe-

drijven in Friesland kan de verklaring voor genoemde verschillen zijn.

Naar gelang de bedrijven groter waren, was het percentage overdrachten aan vreemden hoger. In de weidegebieden kwam dit duidelijker naar voren dan op de zandgronden.

Van de in 1966 en in 1971 aanwezige bedrijven is ruim 2% bij een splitsing betrokken geweest, d.w.z. er is een bedrijf afgesplitst. Twee derde van de bij splitsing betrokken bedrijven werd ten tijde van de afsplitsing overgedragen aan de jongere generatie.

Verwacht mag worden dat een aantal van de betreffende ondernemers heeft getracht de door afsplitsing veroorzaakte bedrijfsverkleining te compenseren door het aantrekken van andere cultuurgrond of veredelingsproductie. Op 60% van de door splitsing verkleinde bedrijven is men erin geslaagd dit geheel of grotendeels ongedaan te maken middels gebruiksverwerving van andere cultuurgrond. In hoeverre op andere door splitsing verkleinde bedrijven dit is gecompenseerd door veredelingsproductie, is niet nagegaan.

Behalve bedrijfssplitsing kwam ook samenvoeging (fusie) voor. Van de gecontinueerde A + B-bedrijven was 3,4% tussen 1966 en 1971 bij een fusie betrokken; 48% van deze bedrijven met een ander A of B-bedrijf, de rest met een C of D-bedrijf. Deze samenvoegingen liepen in 63% van de gevallen parallel met bedrijfsoverdracht.

Een aantal van de in het voorgaande besproken splitsingen waren z.g. schijnsplitsingen. De overdrager behield een gedeelte van de grond voor eigen bezigheden en/of inkomensaanvulling na de abdicatie. Zo ook was een aantal samenvoegingen in feite een herstel na een vroegere schijnsplitsing. Het exacte aantal was echter niet na te gaan.

§ 5. De ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur

De mutaties in het aantal bedrijven hebben de bedrijfsgroottestructuur in gunstige zin beïnvloed. De belangrijkste verbetering betreft de vermindering van het aantal kleine bedrijven. De bedrijfsvergrotingen zijn beperkt gebleven aangezien het verdwijnen van kleine bedrijven slechts weinig cultuurgrond opleverde, terwijl bovendien deze vrijgekomen cultuurgrond niet geheel aan de A + B-bedrijven ten goede kwam.

Evenals dat in Drenthe het geval was ligt ook hier in de grootteklasse van 15-20 ha de scheiding tussen toe- en afnemende aantallen bedrijven. In de weidegebieden echter is het aantal bedrijven van 20 ha en groter belangrijk minder toegenomen dan op de zandgronden.

De omvangrijkste aantalsvermindering betrof de grootteklasse 5 tot 10 ha. Het aantal bedrijven in deze groep verminderde in 5 jaar met ongeveer een derde 1).

1) De mutaties in het aantal bedrijven zijn gedetailleerd weergegeven in bijlage 3.

In de periode 1966-1971 verminderde niet alleen het aantal bedrijven van de categorieën A + B, doch ook de totale oppervlakte cultuurgrond die bij deze bedrijven in gebruik was. Deze areaalvermindering bedroeg 4,4% en was naar verhouding minder omvangrijk dan de vermindering van het aantal bedrijven, zodat de gemiddelde bedrijfsgrootte toenam met ruim 2 ha. Deze cijfers waren in het zandgebied wat hoger dan in het weidegebied, doch de verschillen waren vrij beperkt.

Het grondverkeer was niet volledig te analyseren. Enkele belangrijke gegevens uitgedrukt in ha en in procenten van de cultuurgrond in 1966 waren als volgt. De oppervlakte cultuurgrond behorende bij de opgeheven A + B-bedrijven was 2811 ha (8,2%), terwijl de A + B-bedrijven die overgingen naar de C- en D-groep 722 ha (2,3%) in gebruik hadden.

De oppervlakte van de nieuw gestichte bedrijven was 183 ha (0,5%), terwijl de C-bedrijven die overgingen naar de A + B-groep 170 ha (0,5%) gebruikten.

De cultuurgrond van de A + B-bedrijven die zowel in 1966 als in 1971 als zodanig aanwezig waren, was in laatstgenoemd jaar 1728 ha groter. Dit was een areaaluitbreiding van 5,6%, welke hoofdzakelijk een gevolg was van het opheffen van A + B-bedrijven. Hierdoor steeg de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in deze groep met 1 ha. In het zandgebied was de areaaluitbreiding bij de gecontinueerde bedrijven belangrijk hoger (9%) dan in het weidegebied, zodat daar de gemiddelde bedrijfsgrootte van deze groep van bedrijven met een dubbel zo grote oppervlakte (1,40 ha) toenam dan in het weidegebied (met 0,73 ha).

Het geheel van mutaties in aantallen bedrijven en oppervlakte cultuurgrond toont aan dat verbetering van de bedrijfsgroottestructuur voornamelijk werd bereikt door de vermindering van het aantal - meest kleine - bedrijven. Hierbij kwam slechts weinig grond beschikbaar voor vergroting van de gecontinueerde bedrijven. Deze vrijgekomen cultuurgrond kon bovendien maar voor ruim de helft (58%) voor vergroting van A + B-bedrijven worden benut. Bijna een derde (30%) kreeg een niet-agrarische bestemming, terwijl 12% terecht kwam bij bedrijven in de categorieën C en D.

In de beide onderscheiden gebieden werd ongeveer evenveel cultuurgrond aan de agrarische produktie onttrokken. Relatief betekent dit voor het weidegebied een veel groter verlies (38% van de vrijgekomen cultuurgrond) dan voor het zandgebied (28%) 1).

Het verschil in de betekenis voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur van resp. beroepsbeëindiging en beroepsverandering, is weergegeven in tabel 25.

1) De mutaties met betrekking tot het grondverkeer zijn gedetailleerd weergegeven in bijlage 4.

Tabel 24. Aantal bedrijven per grootteklasse

Oppervlakteklasse	Zandgronden				Weidegebied				Zand- en Weidegebied			
	1966		1971		1966		1971		1966		1971	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
< 5 ha	118	12	80	10	36	4	24	3	154	8	104	6
5 - 10 ha	305	30	167	20	114	12	63	7	419	21	230	13
10 - 15 ha	236	23	186	22	186	19	133	15	422	21	319	19
15 - 20 ha	136	13	134	16	155	16	152	18	291	15	286	17
20 - 30 ha	147	14	168	20	299	31	301	35	446	22	469	28
≥ 30 ha	83	8	100	12	182	18	185	22	265	13	285	17
Totaal	1 025	100	835	100	972	100	858	100	1 997	100	1 693	100

Tabel 25. De door beroepsbeëindiging en beroepsverandering vrijgekomen opp. cultuurgrond resp. het aantal verdwenen bedrijven, in % van 1966

	Friesl. totaal		Zandgronden		Weidegebied	
	vrijge-	verdw.	vrijge-	verdw.	vrijge-	verdw.
	komen	bedr.	komen	bedr.	komen	bedr.
	cult.gr.		cult.gr.		cult.gr.	
Beroepsbeëindiging 1)						
bedrijfsopheffing	5,2	8,6	7,6	11,1	3,5	6,0
naar categorie C of D	0,6	2,7	0,7	3,4	0,5	1,9
Totaal	5,8	11,3	8,3	14,5	4,0	7,8
Beroepsverandering						
bedrijfsopheffing	3,0	4,8	3,6	5,6	2,6	3,9
naar categorie C of D	0,3	1,6	0,5	1,9	0,2	1,4
Totaal	3,3	6,4	4,1	7,4	2,8	5,3
Totaal bedrijfsopheffing	8,2	13,4	11,2	16,7	6,1	9,9
Totaal naar categorie						
C of D	0,9	4,3	1,2	5,3	0,7	3,3
Totaal	9,1	17,7	12,4	22,0	6,8	13,2

1) Inclusief overlijden.

Van de ruim 34 000 ha cultuurgrond die in 1966 bij de 1 997 bedrijven van de categorieën A + B in gebruik was, kwam in de periode 1966-1971 9% gebruiksvrij 1). Voor 63% was dit een gevolg van beroepsbeëindiging (incl. overlijden) en voor 37% van beroepsverandering. Deze laatste percentages zijn gelijk aan die in de Drentse zandgebieden.

In par. 2 is geconstateerd dat de vermindering van het aantal bedrijven voor 64% een gevolg was van beroepsbeëindiging en voor 36% van beroepsverandering. De verhouding tussen beroepsbeëindiging en beroepsverandering als oorzaken van enerzijds het verdwijnen van bedrijven en anderzijds van het vrijkomen van cultuurgrond, is dus nagenoeg gelijk. Dit ondanks het feit dat de ten gevolge van beroepsverandering verdwenen bedrijven gemiddeld ruim 1/2 ha groter waren dan de bedrijven die door beroepsbeëindiging verdwenen. De verklaring hiervoor is, dat door beroepsverandering meer grond in de categorieën C en D terecht kwam dan door beroepsbeëindiging. Dit is tevens een van de oorzaken dat de relatieve betekenis van de vrijgekomen cultuurgrond voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur belangrijk minder was dan die van het aantal verdwenen bedrijven. Ook het verlies van cultuurgrond aan niet-agrarische bestemmingen - nl. ongeveer een derde van de gebruiksvrijgekomen cultuurgrond - droeg hiertoe bij.

1) Excl. de overdrachten en de cultuurgrond van de A + B-bedrijven die als C- en D-bedrijf werden voortgezet.

BIJLAGE 1

Wijze van uittreding van de bedrijfshoofden en de bestemming van het bedrijf

Wijze van uittreden le exploitant	Aantal uit- gereden le exploit- tanten	gecontinueerd door ander mede- firmant ¹⁾	Bestemming van de bedrijven in aantal										Grens- wijzi- ging	
			opgeheven		fusie naar		naar C		naar D		naar D	Grens- wijzi- ging		
			ver- deeld	niet- agr.	agr. + niet-agr.	A + B	C	D	zelf	ander				
Overlijden	77	47	4	-	1	5	-	-	1	-	1	-		
Ziekte	28	7	2	1	-	3	-	-	-	-	-	-		
Rente- met grond	53	12	3	-	-	-	-	-	-	36	-	-		
nieren zonder grond	236	114	11	73	9	2	10	5	-	12	-	-		
Beroeps- met grond	35	3	-	-	-	-	-	1	30	-	-	-		
verande- zonder														
ring grond	100	20	2	3	2	2	4	-	-	2	-	-		
Van bedrijf gewisseld	78	28	1	4	5	9	9	-	-	3	1	-		
Grenswijziging	1			-	-	-	-	-	-	-	-	1		
Totaal	608	231	23	203	17	10	31	6	-	30	18	36	2	1

1) mede-firmant + eventueel een ander.

Wijze van toetreding van de bedrijfshoofden en de verkrijging van het bedrijf

Wijze van toetreden le exploitant	Aantal toegetroeden le exploitanten	Verkrigting bedrijf (aantal)				grens- wijziging
		over- genomen	stich- ting	splitting vanaf A+B	was C had van een grond ander	was D had van een grond ander
Beroepsaanvaarding 1e keer	133	121	5	7	-	-
Overlijden echtgenoot	11	10	-	-	-	-
Gehuwd met weduwe	-	-	-	-	-	-
Beroeps- had grond	23	8	1	1	13	-
verandering had geen grond	25	16	6	-	-	1
Bedrijfswisseling	89	77	3	7	-	2
Grenswijziging	9	-	-	-	-	9
Totaal	290	232	15	15	13	3
Totaal excl. bedrijfswisseling	201	155	12	8	13	1

BIJLAGE 3

Veranderingen in het aantal A+B-bedrijven in de periode 1966 - 1971

Bedr.- opp.- klasse	Aantal gecontinueerde bedrijven in 1966										Gec. en tevens betrokken bij splits.samenv.		Tot.aant. gec.A+B- bedr.in '71		Aant.nieuw ge- stichte-en v.d.cat. C en D afk. A+B-bedr.		Totaal aant. A+B-bedr. in 1971	
	Sub-totaal										% splits.samenv.		abs		C en D afk. A+B-bedr.		abs	
	<10	10-20	20-30	30-40	40-50	≥ 50	abs	ha	ha	ha	%	abs	abs	%	abs	%	abs	%
Aant. ge- cont.	270	18	468	18	2	-	-	-	-	-	288	18	6	6	300	18	334	19
A+B- bedr.	69	3	78	339	18	-	1	439	28	9	18	466	28	3	469	28	605	36
in '71	-	-	3	43	158	5	1	210	14	5	6	221	14	-	221	13	221	13
	-	-	-	-	17	32	1	50	3	1	2	53	3	-	53	3	53	3
	-	-	-	1	2	-	6	9	1	-	2	11	1	-	11	1	11	1
Sub.- totaal	abs 342	567	401	197	37	9	1 553	100	35	56	1 644	100	49	1 693	100			
Ge- cont.	22	36	26	13	2	1	100											
en te- vens	4	9	12	9	1	-	35											
betr.	15	28	8	4	1	-	56											
bij																		
Totaal- gecont.A+B- bedr.in '66	abs. 361	604	421	210	39	9	1 644											
Aant.opgeh.-en naar de cat.C en D verdw.A+B- bedrijven	22	37	26	13	2	0	100											
	212	109	25	7	-	-	353											
Totaal aant. A+B-bedr. in 1966	abs 573	713	446	217	39	9	1 997											
	29	36	22	11	2	0	100											

Het grondverkeer van- en naar A-+B-bedrijven.

Gebied	Aard der bedrijfsmutaties	Aantal in 1966		Aantal in 1971		Versch. in opp. cult. gr. '66/'71 in ha + = in '71 méér - = in '71 minder	Dit verschil in opp. cult. grond is: (ha)		
		A+B- bedr. abs bedr.	ha cult.gr. abs per bedr.	A+B- bedr. abs bedr.	ha cult.gr. abs per bedr.		afkomstig van A of B C of D onbe- kend ¹⁾	gegaan naar A of B C of D onbe- kend	
Zand- gronden en Weide- gebieden	Gecont. A of B-bedrijven	1 644	30 623	18,63	1 644	32 351	19,68	1 728	1 728
	Opgeh. A of B-bedrijven	267	2 811	10,53				2 811	2 811
	Van cat. A of B naar cat. C of D	86	772	8,98				722	772
	Nieuw gest. als A of B Van cat. C of D naar cat. A of B	30	183	6,10				183	183
	Totaal	1 997	34 206	17,13	19	170	8,95	1 70	58
Zand- gronden	Saldi: 1971 t.o.v. 1966				1 693	32 704	19,32	1 502	2 081
	Gecont. A of B-bedrijven	800	12 381	15,48	-304	-1 502	-2,19	-1 502	-346
	Opgeh. A of B-bedrijven	171	1 610	9,42	800	13 500	16,88	1 119	1 119
	Van cat. A of B naar cat. C of D	54	407	7,54				1 610	1 610
	Nieuw gest. als A of B Van cat. C of D naar cat. A of B	18	65	3,61				407	65
Weide- gebieden	Totaal	1 025	14 398	14,05	17	147	8,65	147	49
	Saldi: 1971 t.o.v. 1966				835	13 712	16,42	686	1 233
	Gecont. A of B-bedrijven	844	18 242	21,61	-190	-686	-2,37	2 017	98
	Opgeh. A of B-bedr.	96	1 201	12,51	844	18 851	22,34	609	609
	Van cat. A of B naar cat. C of D	32	365	11,41				1 201	1 201
	Nieuw gest. als A of B Van cat. C of D naar cat. A of B	12	118	9,83				365	118
	Totaal	972	19 808	20,38	2	23	11,50	23	9
	Saldi: 1971 t.o.v. 1966				858	18 992	22,14	816	736
					-114	-816	-1,76		
								1 566	14
									23
									750
									231
									1 335
									-816
									+217
									+599

1) dit kunnen zijn: A, B, C of D-bedrijven.

2) idem, tevens niet-agrarische bestemmingen

BIJLAGE 5

Beroepsverandering, beroepsbeëindiging, bestemming van de bedrijven in het zandgebied

Wijze van uit- treden le exploitant	Aantal ver- dwenen le exploi- tanten	Bestemming van de bedrijven (%)		
		gecontinueerd als A + B-bedrijf overgedragen	medefirmant opgeheven + fusie	naar C + D
Overlijden	42	48	5	45
Beroepsverandering	79	13	-	63
Beroepsbeëindiging	173	32	2	48
Alle oorzaken	294	29	2	52
				17

BIJLAGE 6

Beroepsverandering, beroepsbeëindiging, bestemming van de bedrijven in het weidegebied

Wijze van uit- treden le exploitant	Aantal ver- dwenen le exploi- tanten	Bestemming van de bedrijven (%)		
		gecontinueerd als A + B-bedrijf overgedragen	medefirmant opgeheven + fusie	naar C + D
Overlijden	35	77	6	14
Beroepsverandering	56	23	4	52
Beroepsbeëindiging	144	54	8	28
Alle oorzaken	235	50	7	32
				11